

BİNGÖL ISSN: 2147-5679
2017/2
ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ Yıl/Year:3 Cilt/Volume:3 Sayı/Issue:6

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

Yıl/Year:3 Cilt/Volume:3 Sayı/Issue:6

2017/2

ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ

BİNGÖL 2017

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year:3 Cilt/Volume:3 Sayı/Issue:6

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Editör / Editor

Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

Dergi Sekreteryası ve İletişim /

Secretary of Journal and Communication:

Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design

Şemal Medya Grafik Tasarım

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl

Telefon: 0426 216 00 42

Faks: 0426 216 00 42

Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr

Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Basım Yeri / Place of Publication

Sadık Daşdöğen–Berdan Matbaacılık

Davutpaşa Cad. Güven San. Sit.

C Blok No: 215–216, Topkapı / İstanbul

Tel: (0212) 613 12 11

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Prof. Dr. Abdulaziz HATİP
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ
Prof. Dr. Mehmet BARCA
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ
Doç. Dr. Abdurrahman ADAK
Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Doç. Dr. Hayrullah ACAR
Doç. Dr. Metin YİĞİT
Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Doç. Dr. Nesim DORU
Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU
Yrd. Doç. Dr. Ayhan TEK
Yrd. Doç. Dr. Bedrettin BASUĞUY
Yrd. Doç. Dr. Canser KARDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Hemin OMAR AHMAD
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YAZICI
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ASLAN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa GÜNERİGÖK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Yusuf AYDOĞDU

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, ulusal hakemli bilimsel bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri

Prof.Dr. Hasan ÇİFTCİ, Bingöl Üniversitesi

Prof.Dr. Orhan BAŞARAN, Bingöl Üniversitesi

Doç.Dr. Abdulmuttalip ARPA, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Doç.Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN, Bingöl Üniversitesi

Doç.Dr. Mustafa KIRKIZ, Bingöl Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Hasan TAŞKIRAN, Bitlis Eren Üniversitesi

Yrd.Doç.Dr. Mustafa GÜNERİGÖK, Muş Alparslan Üniversitesi

Öğr.Gör. Ayetullah KARABEYESER, Bingöl Üniversitesi

Öğr.Gör. Mehmet ASLANOĞULLARI

Öğr.Gör. Murat VAROL, Bingöl Üniversitesi

Öğr.Gör. Şerif GÜZEL, Bingöl Üniversitesi

Okt. İsmail SÖYLEMEZ, Malatya İnönü Üniversitesi

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN	7
ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ -4- Hasan ÇİFTÇİ.....	9
‘EQÎDEYÊN MENZÛM DI EDEBİYATA KURDÎ DE Nusrettin BOLELLÎ-Nurettin ERTEKİN	29
ŞİİRİ MULEMMA Ê ŞAİRANÊ EDEBİYATÊ ZAZAKÎ Murat VAROL.....	51
ZAZACA VE KURMANCCA İSİMLERDE ÇOĞULLUK Mehmet ASLANOĞULLARI	67
MOLLA MUHAMMED KAVARÎ DÎVÂNÎ’NDA AHİRET TASAVVURU Ahmet GİDER.....	81
VARYANTANÊ VİSTONİKA WAYA HEWT BİRAYAN SER O YEW MUQAYESE Pervin SEPTİOĞLU	95
ZAZA Ludwig PAUL (Çev. Murat ALANOĞLU)	111

EDİTÖRDEN...

Kıymetli okuyucular!

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi'nin altıncı sayısını ilginize sunuyoruz.

Dergimizin bu sayısında yedi makale bulunmaktadır. İlk sırada yer alan “Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri: Farsî-Kurmancî-Zazakî -4-” başlıklı makale Hasan ÇİFTCİ tarafından kaleme alınan ve Arapça, Farsça, Kürtçe ve Zazacada kullanılan ortak atasözlerini konu alan seri makalelerin dördüncüsünü oluşturmaktadır.

Nusrettin BOLELLİ ve Nurettin ERTEKİN tarafından “Eqîdeyên Menzûm Di Edebîyata Kurdî De” adıyla hazırlanan ikinci makalede klasik Kürt edebiyatı alanında telif edilmiş olan manzum Akaidnâmeler hakkında bilgi verilmiştir.

Murat VAROL'un kaleme aldığı “Şiiri Mulemma ê Şairanê Edebiyatê Zazaki” başlıklı üçüncü makalede Zaza edebiyatı şairlerinin mülemma şiirleri ele alınmıştır.

“Zazaca ve Kurmanca İsimlerde Çoğulluk” adıyla Mehmet ASLANOĞULLARI tarafından yazılan dördüncü makalede Zazaca ve Kürtçede isimlerde çoğulluk konusu karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir.

Ahmet GİDER'e ait olan beşinci sıradaki “Molla Muhammed Kavarî Dîvânı'nda Ahiret Tasavvuru” başlıklı makalede, ahiret inancına dair olan çeşitli konuların Molla Muhammed Kavarî'nin şiirlerinde nasıl ele alındığı irdelenmeye çalışılmıştır.

“Varyantanê Vistonka Waya Hewt Bırayan Ser o Yew Muqayese” başlığını taşıyan altıncı sıradaki makale Pervin SEPTİOĞLU tarafından hazırlanmış olup, bu makalede “yedi erkek kardeşi olan kız” masalının farklı rivayetleri arasında bir karşılaştırma yapılmıştır.

Yedinci ve son makale ise *The Encyclopaedia of Islam*'da yayımlanmış olan “Zaza” maddesinin Murat ALANOĞLU tarafından yapılan çevirisinden ibarettir.

Dergimizin bu sayısını sizlerin ilgisine sunarken, hazırlanmasında emeği geçen makale yazarlarına ve hakemlere teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Orhan BAŞARAN

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ -4- Gotinên Pêşyan ên Hevpar û Çîrokên Wan Di Farsî, Kurmancî û Zazakî de -4- Stories of Common Proverbs: Persian-Kurmanji-Zazakî -4-

Hasan ÇİFTCİ¹

Özet

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu'nun eski halklarının dillerinden Farsça, Kurmancî ve Zazakî'de ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de yer verilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makale ve aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözlerinin hikâyeleri, ortak atasözleri, Farsça, Kurmancî, Zazakî atasözleri.

1 Prof.Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (hciftci62@hotmail.com).

Kurte

Ev gotar bi edebiyata gelêrî ya berawirdî re têkildar e. Çavkanî û çîrokên gotinên pêşîyan ên hevpar ên farsî, kurmancî û zazakî ku zimanên qedîm ê neteweyên Rojhilata Navaras in, di hundirê xwe de dihevwîne. Car caran dê behsa gotinên pêşîyan ên tirkî û ‘erebî yên hevpar jî bête kirin.

Gotinên pêşîyan di nava pêvajoya dîrokê de weke zagonên neteweyan e ku şiklê jîna wan, kevneşopî û ‘edetên wan destnîşan dikin. Gotinên pêşîyan di nava demsal û sedsalên dûr û dirêj de dişikilin û nîrxên dunyewî, olî û exlaqî yên civakan berpêş dikin. Çanda dîrokî ya civakê ji nîfşekê derbasî nîfşên din dikin.

Ev meqale destpêka rêzemeqaleyan e ku dê li ser gotinên pêşîyan ên hevbeş raweste. Herwiha ev xebat dê ji bo nîrxên çandî yên hevpar ên neteweyên navborî bibe fanûseke rewneq.

Peyvên Sereke: Çîrokên gotinên pêşîyan, gotinên pêşîyan ên hevpar, Farsî, Kurmancî, Zazakî

Abstract

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Keywords: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî, Turkish

Giriş: Bu makale, seri halde yayımlanması düşünülen Kurmancî, Zazakî ve Farsî ortak atasözleriyle ilgili makalelerin dördüncüsüdür. Diğerleri daha önce Bingöl Üniversitesi *Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*'nin farklı sayılarında yayımlanmış ve *konu, düşünce* (anlam) ve *biçim* açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti. Bu makalede de İslâm milletleri kültüründe ortak olan Türkçede “Kılıç yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez”; Zazakî’de “Cay xençerî weş beno,

cay qalan weş nêbeno”; Kurmancî’de “Birîna şûr qenc dibe, şuna gotinan qenc nabe” şeklindeki ortak atasözleri ve aynı anlamda Arapça ile Farsça olanları inceleneyecektir. Ayrıca anlam bakımından bu atasözüne yakın ilgili diğer bazı ortak atasözleri, deyimler ve bunlarla ilgili hikâyeler üzerinde durulacaktır.

Genel anlamda dil canlı varlıklar arasında bir iletişim aracıdır. Bu iletişim aracı olan dil, oluşturduğu söz muhataba etkisinden dolayı bazen şeker ve bal gibi güzel nesnelere benzetilirken bazen de zehir, kılıç ve ok gibi kötü ve zararlı nesnelere benzetilir. Aşağıda görüleceği gibi konuyla ilgili atasözlerinde ve deyimlerde insanın (muhatabın) ruhunda, yüreğinde iç dünyasında oluşturduğu manevî tahribat çoğunlukla *dil yarası, söz yarası, acı söz, ısırmacı söz, kötü söz* vs. terkiplerle dile getirilmektedir. Bunlar genelde *mecaz, kinaye, metafor (istiare), benzetme (teşbih), cinas* vb. söz sanatları marifetiyle, bedende fizikî tahribatı oluşturan *kılıç, bıçak, hançer, ok, kurşun, taş, zehire* veya bunların meydana getirdiği yaraya benzetilmektedir. Sayıları bir hayli fazla olan bu mevzudaki atasözleri ve deyimlerin çeşitli versiyonlarının Türkçe’de, Farsça’da, Kurmancî’de, Zazakî’de ve Arapça’da ortak olduğu görülür. Aynı veya yakın coğrafyaları paylaşan söz konusu kavimlerin kültürlerindeki bu ortak atasözleri onların tarihsel müşterek kültür, inanç, algı ve değerlerini ifade etmektedir. Bu ortak atasözlerini farklı şekillerde kategorize edebiliriz.

I. İlgili Bazı Ortak Atasözleri

1. Konuyla ilgili ortak atasözlerinin bir kısmı, dilin kemiksiz olduğu ve bu sebeple insan *dilini tutmazsa* ve halkın tabiriyle *dilini kesmezse* dilin, istediği tarafa dönerek iyi kötü her sözü söyleyebileceğini ima eder. Dolayısıyla insan dil aracılığıyla doğru veya yanlış her şeyi söyleyebilir. Dilin kemiği yoktur ama dil kemiği kırabilir. Yani dil söyleyeceği kırıcı ve incitici sözle insana aşırı ıstırap ve acı verebilir.

K:

Ziman bê hesti ye, digere.

Ziman ne kaş li ber hene û ne kendal.

Zimane sor e li pêşî ne gelî ye ne zor e.

Z:

Zon de aste çino.

Zon nermo, her qisê ki vano.

T:

Dilin kemiği yok.

Dil kemiksizdir ama kemiği kırar.

F:

زبان استخوان ندارد، هر جور بگردانی می گردد.

Dilin kemiği yoktur; istediğin tarafa döndürebilirsin.

A:

اللسان ليس عظاما؛ لكنه يكسر العظام! فاحذره!

Dil kemik değildir; fakat kemiği kırar! Dilden korun!

2. Konuyla ilgili ortak atasözlerinin bazısında da dil ve dilin çıkardığı söz keskin kılıca, bıçağa, hançere, oka ve taşla benzetilmiştir. Bu nesnelere nasıl fizikî açıdan bedende öldürücü ve acı verici derin yaralara yol açıyorsa, dilin söyleyeceği sözler de yürekte ve kalpte manevî açıdan yıpratıcı, üzücü, ısırtıcı, ıstırap verici yaralar oluşturulabilir. Kılıç bir insanı öldürürken, dille söylenen söz binlerce insana acı verebilir. Dille verilen *emir demiri kesebilir*.

K:

Ziman ji şûr tûjtir e.

Şûr mêrekî dikuje, ziman hezaran.

Ya ziman dibirre şûr jê nabirre.

Z:

Qıso çetin şımşêr ra tuzo.

Şımşêr ke zu kisenno, zon hozoru kisenno.

T:

Dil, kılıçtan çabuk öldürür.

Dil kılıçtan keskindir.

Dilin dikenini vardır, batar.

F:

زبان گوشتین است و تیغ آهنین.

حرف هست از شمشیر بدتر.

Dil ettir ama çelik kılıçtır.

Söz var, kılıçtan beter.

A:

كلم (جرح) اللسان أنكأ من كلم الحسام.
 اللسان أجرح جوارح الإنسان.
 أشد السموم فتكا سم اللسان.
 يا رَبُّ السَّنةِ كالسيوفِ تقطعُ أعناقَ أصحابِها

Dil yarası, kılıç yarısından beterdir.

Dil, insan organlarının en yaralayıcısıdır.

En öldürücü zehir, dil zehiridir.

Çok dil var kılıç gibi; sahiplerinin boynunu vurur.

3. Dil ve dilin söylediği söz, insana hem dost kazandırır hem düşman; hem fayda sağlayabilir hem zarar verici olabilir. İnsanın başına ne gelirse –iyi-kötü-dilinden ve ağzından; muhataba yönelik konuştuğu ve çıkardığı sözlerden dolayı gelir. Uzun dillilik muhatabı kırmak ve incitmekle sınırlı kalmaz aksine hem başkalarını hem insanın kendisini rahatsız eder.

K:

Ziman him dost, him dijmin e.

Ziman him yar e, him neyar e.

Zimân lê bi-gare, ser be rahate

Zimâne! Hetâ to-m cirân-a xoş-i nâbin-em li giyân-a

Çi bi serî mera werê, ji dev û zimanî mera ye.

Çi bikê, dev û zimanê dirêj dikê.

Zimanê dirêj, darkutê serê xwediyê xwe ye.

Z:

Zon hem dosti, hem ki dîsmêni pêda keno.

Zon insani hem dosto, hem ki dîsmêno.

Zıwan merdım belayê sarê merdım.

T:

Dili kötü olanın, günü kötü.

Dilim, dilim dilim olasın, başıma bela olasın.

F:

زبان است که بلا می آورد، زبان است که یلو می آورد.

زبان به سر گفتم: «چرا درد می کنی؟» گفتم: «اگر تو لال شوی، من درد نمی کنم.»

Dil var bela getirir; dil var pilav getirir.

Dil başa dedi: “Neden ağrıyorsun?” Dedi: “Eğer sen lâl olursan; ben ağrı-mam.”

A:

لسان عدوی.
بلاء الإنسان من اللسان.
حفظ اللسان راحة الإنسان.
يقول اللسان للجوارح كل صباح وكل مساء: «كيف أنتن.» فيقلن: «بخير إن تركتنا.»

Dil, düşmanım.

İnsanın rahatı, dilini korumakla olur.

İnsana bela, dilinden gelir.

Dil her sabah ve akşam bütün organlara sorar: “Nasılısınız?” Organlar der:
“Bizi rahat bırakırsan iyiyiz.”

4. Dil ve dilin söylemesine vesile olduğu söz, bazen sahibinin kellesinin uçurulmasına ve genç yaşta darağacına veya öldürülmesine yol açabilir. Bir önceki maddeden farkı, tarihte görüldüğü üzere birçok insan (Nefî, Nesîmî, Hallaç gibi hicivci şairler, taşkın sözler söyleyen sûfler ve siyasîler) dilleri yüzünden idam edilmiştir veya farklı cezalara maruz kalmıştır.

K:

Zimanê dirêj edûyê serî ye.

Zimanê dirêj, bela sêrî ye.

Ziman daqoqê serî ye.

Z:

Zon, sari rê belao.

Zonê isoni, sarê isoni fino bela.

Zon hem dosti, hem ki dîsmêni pêda keno.

Zon insani hem dosto, hem ki dîsmêno.

T:

Dil adamı vezir de eder rezil de

Dil dursa başa ihsan; dilden gelir başa noksan.

Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.

Dil insanın düşmanıdır.

Dilinin belasından aklını korusun.

Dil kafanın belasıdır.

F:

زبان بېسيار سر بر باد داده است.
زبان بد، بلای جان/ بلای سر است.
زبان، با سرش بازی می کند.
زبان سرخ سرسبز میدهد بر باد.

Dil, çok kelleyi yele vermiş.
Sivri dil, canın/ başın belasıdır.
Dili, kellesiyle oynuyor.
Kızıl dil, yeşilbaşı yele verir.

A:

في اللسان هلاك الإنسان.
لسانك حصانك، إن صنته صانك.
اياك! أن يضرب لسانك عنقك.
اللسان الطويل يقصر العمر.
رُبَّ رَأْسٍ حَصِيدٍ لِسَانٍ.

İnsanın helaki, dil yüzünden olur.
Dilin senin kalendir; dilini korursan o da seni korur.
Dikkat et! Dilin kelleni uçurmasın!
Uzun dil, ömrü kısaltır.
Birçok kelle, dilin hasadıdır.

5. Kılıç, bıçak, hançer, ok, kurşun, taş, yılan ve akreple yılan ısırığı ve zehiri nasıl bedende maddî yaralar açıyorsa, kötü ve ısırıcı dil ve dilin oluşturduğu sözler de muhatapların yüreğinde, kalbinde ve iç dünyasında görülmeyen onarılmaz yaralar ve sızılar meydana getirir. Söz konusu somut aletlerin açtığı yaraların zamanla iyileşip unutulması mümkün olsa da; kötü, ısırıcı ve acı sözlerin ruh üzerinde açtığı yaraların iyileşmesi/ unutulması imkânsızdır. Bu hususları dile getiren atasözlerinin sayısı oldukça fazladır. Bir kimse başka bir kimseyi kırıcı bir sözle eleştirir ve sonra pişman olur onun gönlünü almaya çalışırsa, kırılan kişi bu söz ile karşılık verir. “Dil yarası kılıç yarısından beterdir.” Kılıç yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez.

K:

Birîna xeberan ji birîna şûr xerabtir e.
Birîna şûr qenc dibe, şuna gotinan qenc nabe.
Birîna ziman ji birîna xiştikê kûrtir e.
Birînê kêrê çê dibe ê zimên çê nabe!

Z:

Cay xençerî weş beno, cay qalan weş nêbeno.
Dırbetia qersune bena wes, yê qesê xırabın wes nêbena.
Cay xençerî weş beno, cay qalan weş nêbeno.
Qesa xıravine zê gersune isoni lone kena.
Qesa xıravine zê tire isoni lone kena.

Qesa xıravıne mezgê isoni lewnena.
Qeso xıravın zê vasê boyınıyo.
Qal estî kıştan merdım qul kenî

T:

Bıçak yarası geçer (onulur), dil yarası geçmez (onulmaz)
Kılıç yarası sağalır, dil yarası sağalmaz.
Kılıç yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez.

F:

Zexm-ê zabân ez zexm-ê şemşîr bedter-est.

زخمِ زبان از زخمِ شمشیر بدتر است.
زخمِ سر خوب شد زخمِ دل خوب نشد.
سخنِ بد مرد را می کشد.
زخمِ شمشیر/ تیر خوب می شود اما زخمِ زبان خوب نمی شود.
زخمِ زبان بیشتر از زخمِ خنجر می کشد.

Dil yarası, kılıç yarısından beterdir.
Baştaki yara iyileşti, gönül yarası iyileşmedi.
Kötü söz adamı öldürür.
Kılıç/ Balta yarası iyileşir ama dil yarası iyileşmez.
Dil yarası hançer yarısından fazla sürer.

A:

جراحاتُ السنان لها التيامُ و لا يلتام ما جرح اللسانُ
إحفظ لسانك أيها الإنسان.. لا يلدغناك/ لا يُقَنَّنَكَ إنه تُعبان.
جرحُ اللسانِ أشدُّ من جرحِ اليدِ.

Kılıç yarası iyileşebilir; dil yarası asla iyileşmez.
Ey insan, dilini koru; kesinlikle dil yılandır; seni sokmasın/ öldürmesin.
Dil yarası, el yarısından beterdir.

6. Konuyla ilgili ortak atasözlerinin bir kısmına göre acı, ısıracı ve kötü söz kötü dilden çıkar ve dolayısıyla kötü söz, sahibinindir. Dolayısıyla kötü söz, sahibinin kişiliğiyle ilgili olup karakterini ve huyunu ortaya koyar. Aynı şekilde iyi söz de ahlâkı ve karakteri iyi kişilerden çıkar.

K:

Gotnên xerab ên xwedyan in.
Gotina xirab ya xwediyê xwe ye.
Gotenên xerab wekî gîyayê kûvî ne, neyên avdanê jî hêşîn dibin.

Z:

Qala xirabe, ê wayîrî ya.

Qala xırav yê wayêr a.

T:

Kötü laf kötünden çıkar.

Kötü söyleyen iyi işitmez.

Kötü söz yılan zerhirinden acıdır.

Kötü söze “Nereye gidiyorsun?” demişler, “Geldiğim yere dönüyorum” demiş.

F:

حرف بد از زبان بد باشد.

زبان بد را مار یزند.

Kötü söz kötünden (dili kötünden) çıkar.

Kötü/ Isırcı dili yılan soksun

A:

المرءُ باصغريه: قلبه ولسانه.

لسان المؤمن من وراء قلبه، وقلب الكافر من وراء لسانه.

اللسان عضو صغير به يكشف الأطباء عن أمراض الجسد، والحكماء عن أمراض النفس.

Kişi iki küçük organıyla var olur: Kalbi ve dili.

Müminin dili, kalbinin arkasındadır; inkârcının kalbi, dilinin arkasındadır.

Dil küçük bir organdır; tabipler ondan beden hastalıklarını; hekimler (psikologlar) de ruh hastalıklarını teşhis ederler.

7. Sonuçta tatlı sözler; ikna edici, okşayıcı yumuşak ifadeler inatçı ve serkeş insanları etkileyebilir ve hem sahibi hem muhatap için bir şans ve devlettir.

K:

Zimân-i xoş le-bahşt-e-râ hâuva.

Zimanê şîrîn mar ji qulê derdixe.

Zimanê xweş bihara dilanê.

Gottenên xweş şadbuna dilan e.

Z:

Qala weş mari ra vecena.

Qıso rınd mori lone ra vezeno.

F:

زبانِ خوشِ مار را از سوراخ بیرون آورد.
سخنِ خوب از قند شیرینتر است.

T:

Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.

Kötü söz insanı dininden çıkarır, tatlı söz yılanı ininden.

A:

المسلمُ مَنْ سَلَّمَ المسلمونَ من لسانه ويده.
لا شيءَ أطيبَ من اللسانِ إذا طابَ، ولا أخبثَ منه إذا خبثَ.
قال الرأسُ للسان: ما دمت أنت جاري فلن أعرف الراحة في حياتي.
مَنْ وَفَى شَرَّ لَقَلْبِهِ وَفَقَبِهِ وَدَبَّيْبِهِ فَقَدْ وَفَى.
فاحفظ لسانك تسترح.

Müslüman, Müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu kimsedir.

İyi olursan dilden iyisi olmaz; kötü olursa dilden kötüsü olmaz.

Baş dile dedi ki: “Sen var olup döndükçe hayatımda asla rahat bulamam.

Kim dilinin, midesinin ve uçkurunun (ferç) şerrinden korunursa o kurtuluşa ermiştir.

Dilini koru, rahatlırsın.

Aslında konuyla ilgili adı geçen dillerde ve kültürlerde çok sayıda atasözü vardır. Hapsini burada aktarmak makalenin amacını ve sınırlarını zorlar. Dolayısıyla bir kısmıyla iktifa edildi.

II. Konuyla İlgili Kurmancî ve Zazakî Hikâyelerin Özetleri

Burada, *kıhç yarasının iyileşmesi ve dil yarasının iyileşmemesi* temasını içeren ortak atasözünün hikâyesiyle ilgili ikisi Kurmancî, biri Zazakî ve üçü de Farsça olmak üzere, kaynaklarda bulduğum altı hikâyeye aktarılacaktır ve Kurmancî ile Zazakî olanların Türkçe özetleri verilecektir. Farsça olanların ise haliyle Türkçe çevrileri verilecektir.

Şimdi sırayla ilgili hikâyelerin kısaca özetlerine bakalım.

Kurmancî 1

Ayı ile Adam (Hirç û Meriv):

Bir adamla bir ayı dost olurlar. Yıllarca beraber yaşayıp yardımlaşarak birbirlerini korurlar. Bir gün nedense adam ayıya “Senden kötü koku geliyor” der. Ayı adama “Baltayı al... başıma vur” der. Adam “neden?” dese de ayı ısrar edince adam baltayı alır ayının başının ortasına vurur ve başı yarılan ayı çıkıp gider. Aradan yıllar geçer. Adam bir gün bir yerde ayı ile karşılaşınca ayı der: “Korkma!

Gel yaklaş bak yaradan bir iz görüyor musun?” Adam bakar yara iyileşmiş. Ayı der: “Gördüğün gibi, başımdaki yara iyileşmiş; ama bana söylediğin o söz hâlâ aklımda. Hatırladıkça sinirlenip üzülüyorum.”

Kurmancî 2

Hançerlerin yeri iyileşir; evet! Kötü sözlerin yeri iyileşmez (Sax dibit şona xencera belê sax nabit şona xebera!)

Aslında hikâye birbirine eklenmiş iki hikâyeden oluşur. Birincisinde bir adam, oğluna “Git bana en iyi etten al” der. Oğlu pazara gider dil satın alır, getirir. Ertesi gün oğluna “Git bana en kötü etten al” der. Oğlu gider yine dil satın alır, getirir. Babası bunun hikmetini sorunca oğlu der: “*Babacığım, dil iyi olsa ondan iyisi olmaz; yaptığın iş iyi olmazsa ondan kötüsü olmaz...*”

Hikâyenin kalan kısmında bir adamın üç karısı vardır. Biri *hırsız*, biri *hîz* (kötü kadın) ve diğeri *sivri dillidir*. Samimi bir arkadaşıyla (*destbira* ile) anlaşarak karılarından boşanırlar ve üç karısını arkadaşı alır; adam da iyi bir kadın olan onun tek karısıyla evlenir. Arkadaşı aldığı üç karıyla evini yükler köyden çıkıp gider. Yolda karşılaştığı dereden karıları tek tek sırtına alarak sudan geçirir. Sivri dilli karıyı geçirirken suyun ortasında ellerini gevşeterek kadını düşürür; sivri dilli hanım boğulup gider. Adam hırsız karıyı, ev hanımını yapar. Kötü karıyı da iki kapılı bir odaya koyar. Hırsız karı kendi kendine düşünür; *ben iki kumayla paylaştığım evde onlardan habersiz bir şeyler çaldım; şimdi evin tamamı bana emanet; artık hırsızlık yapmama gerek kalmadı*. Kötü kadın da kendi kendine; *eski kocam üç karının kocasıydı; beni baskı altında tutar benimle yeterince ilgilenmiyordu. Şimdiki kocam rahat, üstelik beni iki kapılı bir odaya koyarak bana dostumun öbür kapıdan kaçmasına fırsat tanımış ve beni vicdanımla baş başa bırakmış* der. Her iki hanım içten tövbe ederek eski alışkanlıklarını bırakırlar ve aile huzura kavuşur.

Zazakî

Kötü sözün yarası iyileşmez (Cayê Qale Weş Nêbeno)

İnsanlara güvenmeyen bir adam toplumdan kaçarak karısıyla birlikte ıssız bir yerde bir ev kurar ve kış için hazırlık yaparlar. Kış olur, bir gün kapı çalınır gelen bir ayı, onu içeri alırlar. Ertesi hafta yine kapı çalınır gelen bir kurt onu da içeri alırlar. Ertesi hafta yine kapı çalınır, hanım kapıyı açar gelen bir insan. Adam, itibar etmediği için insanı eve almak istemez. Hanımı hayvanlardan korktuğu için adamı eve almak için ısrar edince kocası ses çıkarmaz, onu da eve alırlar. Hanımın pişirdiği yemeklerden onlara da yedirirler. Kışı geçirip ilkbahar gelince ayı gider bir sürü (koyun) getirir. Adam çok zengin olur. İnsan da, kap kacak ustası olduğunu, ihtiyaç duyarlarsa kendilerine bedava kap kacak vereceğini söyler ve gider. Kurt da adama iki tüyünü verir; darda kalırsa tüyleri birbirine

sürtünce anında imdadına yetişeceğini söyler ve gider. Hanım kocasına, “Git, bize o insandan kap kacak al getir; yiyecek koyacak yerimiz kalmadı” der. Adam sora sora insanın evini bulur. İnsan adamı yedi kapılı bir eve götürür ve kapıları bir bir kilitler. Adam evdeki insan etlerini görünce insanın bir yamyam olduğunu anlar. İnsan tam adamı öldürüp yiyeceği sırada, kurdun ona verdiği tüylerini birbirine sürter ve kurt kapıları kırarak içeri girer insanı öldürüp adamı kurtarır.

Ertesi kış da ayı ve kurt ile geçirirler. Bir gün şöminenin yanında ısındıkları bir sırada kadın kocasına der: “El, insanları arkadaş edinir sen hayvanları arkadaş edinmişsin... ayı pis kokuyor.” Ayı da bunu duyar. İlkbahar olunca ayı dışarı çıkar ve adama “Tüfeği al başıma sık” der. Adam olmaz dese de ayının ısrarı üzerine bu işi yapar. Ayı kaçıp gider. Bir yıl sonra gelir der: “Kardeş başıma bak! Yaranın yeri iyileşmiş ama o kötü sözün yarası iyileşmez” der.

III. Ortak Atasözleriyle İlgili Hikâyeler

1-Hirç û Meriv

Gotina gotîya gelek sala berê meriv û hirç dibine biraêd hevdu. Hevra diçin û tèn, miqatîyê li hevdu dikin, alî hev dikin. Usa sal tèn û derbaz divin diçin. Rojekê, çawa dibe, meriv dibêje hirçê:

-Bîn ji te tê. . .

Hirç wê gavê dibêje mêriv:

- Balte hilde destê xwe.

Meriv dibê:

- Bona çi?

Dibê:

- Ez tera dibêm, hilde!

Meriv çar û neçar balte hildide destê xwe. Hirç serê xwe nêzîkî wî dike, dibê:

- De orta serê minxe. . .

Meriv sil dibe, xwera dibê: “Çawa serê wîxihim, qe tiştê usa dibe?”

Şûnda vedikşe, destê wî naçe.

Hirç dibê: -Ne min tera go “lêxe”, çira lê naxî?

Meriv çi bike? Evê carê çar û neçar balte hema digire li orta sere wî dixê...

Hirç îda kere-ker radibe diçe. . .

Ji wê rojê muxdarekî dirêj derbaz dibe. Rokê jî meriv lê dinhêre hirç va hat. Dilê xweda dibêje: “Pî, ev çi ecêv?” Xwe dide alîkî. Hirç ku ranêzîkî wî dibe, jêra dibêje:

-Qurba, tişteki nebe dilê xwe, ez tişteki tera nabêjim. Were nêzikî min.

Meriv evê carê jî çar û neçar nêzikî wî dibe.

Hirç dibê: -De naha serê min binhêre, çika cîyê lêxistina xwe dibînî?

Meriv serê wî pak dinhêre, dîna xwe didê- sipî saxe.

Hirç dibê: -Hi çawane, te tişteki dî?

Dibê: -Na, welle!

Dibê: -*Te dît, birîna serê min qenc bûye, lê ew xwberê xirav te minra got, hê - hê bîra min dane. Gava dikeve bîra min, kerba, ez gelekî ber xwe dikevim.*

Û ji wê rojê şûnda hirç û merî dûrî hev dikevin.²

2-Sax dibit şona xencera belê sax nabit şona xebera!

Dibêjin carekê meznêkê got kurê xwe “Here ji min ra baştir goşt bikre.” Kur rabî çû ezman kirî, babê got: Eve ye baştir parçe ye? Kurî got: Belê.

Roja paşî babê got: here pîstir parçe bikre. Kurê çû her dîsa ezman kirî. Babê got: Baş e min duhî got: Here baştir parçe bikre to çûyî te ezman ji min ra anî û îro min got here pîstir parçe goşt bikre to çûyî te her ezman anî, ev çî ye? Kurî got: *Babo ji ezmanî baştir nîne gava li başîyê da bit û çakîyê bêjit belê gava karê wî bî ne başî û xirabî ji wî pîstir nîne.*

Dibêjin carekê mirovekê sê jin hebîn û her sê jinên wî êk hîz û ya dî diz bî û ya dî ezman pîs bî. Ji lewma hemî çaxa mêrê wa mirûto bî rû gevz bî û dîlnexweş bî, carekê dostekê wî pirsyar jê kir: Erê destbira çima to hinde bi xem û derdî? Got: Destbira halê min û her sê jinên min eve ye. Dostê wî got: Baş e, bira to bi xwe dizanî jinka min gelek baş û xweşerm e; belê pa to jî gelek dostê min î vêca heke te bivêt her sê jinên xwe bide min ez ê ya xwe bidime te? Xweyê her sê jina got: Xwezî bela her sê jina ji min vebîya heke bimirna min ji bîya min pê xweş bî; her duka bi êk guhurîn wî her sêkên xwe danê ewî jî jina xwe dayê. Xweyê her sêka rabî mala xwe ji gundî barkir û hersê jinên xwe dan li dût xwe û çû, li çaxekê li semta avek boş hat, rabî jina xwe ya diz da pişta xwe derbazkir û zivirî hat ya hîz jî derbazkir û zivirî ya ezmandirêj jî da pişta xwe çû nîva avê her du lingên xwe ji ber xwe kirin û destên wê ji destê xwe vekirin û berda li avê da. Ji qestika bi dût da bezî belê pa xwe ne gihandê heta xeniqî û çû. Piştî hingê rabî ya diz kir kevanîya malê û ya hîz kir li ûdak du dergeh da! Ya diz dest avêt dizîya xwe ji vê qurnetê dizî bir bo qurneta dî ji vê hebanê bo hebana dî! Dûmahîkê ji xwe ra got: Pa bi Xudê dîn jî ne wek min in, baş e ez ji kê didizim? Heta niho min dizî ji hewya xwe ya kevana malê dikir, vê gavê ez bi xwe kevanî me. Pa soz bit ez êdî dizîyê nekim. Ya hîz got: Baş e, min hîzî dikir ji kerbê mêrê xwe da çunkî hinde nobedarî û hişyarî li min dikir min jî ji kerbê wî da hîzî dikir da bizanît ew

2 Hecîyê Cîndî, *Hikyated Cimeta Kurda VI*, Weşanxana Asoxîk, Yêrêvan 2005, s.214-215.

bi min ra serder nabit. Baş e, vê gavê vî camêrê he ez ê kirme li ûdek du dergeh da, da gava ew hat heke yarê min li jor ve bit li dergeh dî ra derdikevit, yanî ez hîştîme li ser bextê min pa soz bit ez hêdî hîzîyê nekim. Her duka tobe kir, tobeka ji dil û bîn jinên bijare û dil daxwaz. Piştî hingê zivîrî gundê xwe yê berê, çaxê dostê wî yê - mêra jina yê berê - her du jinên wî dîtin û zanî ka bîne çî şengejin! Ma guhişî û pirsyar jê kir: Baş e, te çawa ev jin ho rastkirin?

Ew çîroka xwe jê ra got. Got: Pa ka ya dî? Got: Min bi avê da berda bela wê ji xwe vekir. Got Bo çî te ew jî rast nekir wek hewyên wê? Got: Min nekarî û ez ê nekaribim, çunkî hîz hîzayetîya xwe dihêlit, diz dizîya xwe dihêlit, belê ezmanê pîs pîsîtîya xwe nahêlit”.³

3-Cayê Qale Weş Nêbeno

Cayê bî cayê çinî bî, yew mêrdek bî. Mêrdek wano “Ez gere (gani) însanî ra birema, şêre xwu rê yew ko. Îhtibarî însanî nê beno.”

Ew mêrdek kê xwu, cenîya xwu gêno yew yaban ra roşenê, kê xwu virazenê, weyra di benê. Heme zexîra xwu dekenê zerre ew heywanî cîne zî benê.

Zimistan beno, vewri varena, ewnîyenê berê cîne cinîya. Ewnîyenê ame yew heş ew cê gênê zerre. Yew hefte qediyeno.

Heftê bîn rayna ewnîyenê yew tenî da ber ro. Ena ray yew verg ame. Ay vergî zî gênê zerre ew kuçlanê xwu qotî dekenî ew ver di roşenê.

Ver di roşenê zimistan ceneki wer pewcena, çî pewcena ew îne zî çî danê heywanan ew kuçlanî (locine) ver dî roşenê.

Yewna hefte ewnîyenê ki newe ra ber cinîya. Cenekî şona akena ki yew mêrdim o. Mêrdek wano “Mêrdimî megîr zerre, îhtîbarê însanî nêbeno.” A wana “To enî heywanî girotî zerre, ma tersenê. Wa eno mêrdîm zî bêro zerre.”

Cê gênê zerre. Zimistanî enînan kîye di qeyta kene, heyana wesarî. Wesarî heş wano “Ez şona to rê yew colê (bole) heywanan gêna ana cay ra.”

Heş şono dano şiwandê şarî ro kişeno ew mêrdekî rê yew colê heywanan gêno ano.

Verg zî wano “Ez zî to rê dehbî (di-heb) muyanê xwu dena. Cay yew çî tengî to qewmîyaye, ti wirdî muyanê mi vegne ew ez yena.”

Mêrdim zî wano “Ez zî firaqî virazena, ez qazançî ya, firaqan virazena. Wexto ki to rê firaqî lazim bî, bê kê ma, bê mî hetî ew ez filan ca da, ez firaqî dena to.” Heş şono heywanî ano ew verg zî xwura şono.

3 Hikâyenin metni imla açısından değiştirilmeden olduğu gibi şu kaynaktan alınmıştır: Mele Mehmûd Dêrşewî, *Mîştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşîya*, (Latinize: Serbest Zaxoyî) Stockholm 1989, 218-220.

Wesar o ew her kes xwu rê şono geyreno. Wesarî qatixê mêrdekî zav beno ew ca çinî yo qatixî deko fireqan. Ceneki mêrdekê xwu ra wana “Şo ay mêrdimî hetî wa firaq bido to, to ra wa ‘Bê, ez firaqî dena to.’ ”Ew ma rê firaqî bîya ew ma enî qatixê xwu dekê firaqan. Ca çinî yo ma qatix deke.”

Mêrdek xeyşanê xwu fineno herî ser ew şono dewida ay mêrdimî. Wano “Kê ay mêrdimî kura do?” Wanê “Filan ca do.” Mêrdek şono kê cê. Mêrdim mêrdekî beno kê xwu ew beno pey hewt beran.

Yew bi yew beran qefilneno ew cê beno, cê beno bero peyên, tay goşt ano mêrdekî ver roneno. Goşt, gogtê mêrdiman o. Mêrdek wano “Bira! Eno goştê mêrdiman o. “Însan wano “Ti ay meperse! Ti goştê xwu bore.” Mêrdek wano “Xula ez enî goştî nêwena.”

Însan şono yew yege (xardos; kirtik) ano ew didananê xwu têt kenno. Demekî (mevace ke) ay mêrdim, mêrdimwer o. Mêrdek îsanî ra wano “Bira! Ti se kenê?” O wano “Ez to wena!” Mêrdek wano “Wî bira! Mi to yew zimistan kê xwu di qeyta kerd. Ma qey enwa bî?” Wano “Enwa.”

Henî nêzdî kenno ki cê boro. Mêrdek wano “Vinde! Ez yew cixara banca hema mi bore.” Ew qutîya cixara xwu veceno ew muyanê vergî zî reydi veceno. Senî ki adir muyanê vergî ra neno, merdim wano “Bira! Eno çî veng bî ame?” Mêrdek wano “Çî bî, bî!”

Verg xwu deno berdî teberî ro şikneno ew heme beran pêro şikneno. Verg yeno zerre, yeno zerre. Verg mêrdekî ra wano, “Ti wanê çî?” Mêrdek vergî ra wano “Eno mêrdim mi weno.” Verg mêrdiwerî kişeno ew ay neqranê cê, ay ker-marê cê ew heme çî cê weneno herî ano kîye.

Maneno serra bînî, zimistanî rayna enî ûnbazê cîne yenê. Cenekî qay henî heywanî estî çî estî, zengîn bena. Heywanî wexto ki hî (hît) benê adirî ver di boy heşî ra yena. Ceneki mêrdekî xwu ra wana “Şar şono mêrdiman kenno dostê xwu ew mêrdekê mi zî şîyo heywanî ardî, kerdî dostê ma!”

Ceneki wana. “Boy yena.” Ay demekî qalî heşî guneno. Wesar beno heş şono teber. Heş mêrdekî ra wano “Ti gere difekî bigêrê ew bide ortê tepedê mi ro ew di cay bike.” Mêrdek heşî ra wano “Lîya senî? Destê mi nêgêno.” Heş rike kenno, wano “Xula gere ti pirodê.” O deno piro ew heş şono, heş şono.

Rayna maneno serra bîni heş yeno. Heş wano “Bira!” O wano “Ha!” Heş wano “*Bew bira! Cay derbe weş bî; la cay qali weş nêbeno!*”

Ma ra zûrî Hûmay ra raştî, ma elbê esîri viraştî, kamî destê xwu tiro kerd veşa.⁴

4 Bu hikâye Diyarbakır’ın Eğil ilçesi Yenilehir’de Nûriye Bekile tarafından anlatılmıştır. Bk. Şahab Laçin, *Estanikan û Meseleyanê Gêlî ra*, Roşna, Diyarbakır, 2016, 64-66. Yer yer hatalı olduğu görülen hikânin imlâsına dokunulmamıştır. Olduğu gibi aktarılmıştır.

Farsça Hikâyeler

4-Dil yarası kılıç yarısından beterdir.

زخم زبان، بدتر از زخم شمشیر است

Zexm-ê zebân bedter ez zexm-ê şemşîr est.

Bu konuyla ilgili Farsça üç hikâye anlatılmaktadır:

1.Varyant: Derler eski zamanlarda bir oduncu adam varmış; ormanın kıyısında hanımıyla birlikte bir kulübede yaşamış. Oduncu adam her gün baltasını alır, ormana gider odun toplarmış. Bir gün yine işiyle meşgul iken bir inleme sesini duyar ve sesin geldiği tarafa gider. Otlar arasında yere düşmüş ve bir bacağı şişmiş bir arslan görür ve kendine cesaret vererek ilerler.

Arslan dile gelerek der: “Ey adam! Ayağıma bir diken batmış, ayağımda irin oluşmuş; gel bana bir iyilik yap, bu diken ayağımdan çıkar.”

Adam yaklaşır ve arslanın ayağından diken çıkarır. Bu olaydan sonra arslan ile oduncu arkadaş olurlar. Arslan ondan sonra odun kesme işinde ve odunları köye taşımada adama yardımcı olur. Günlerden bir gün adam arslanı evine davet eder ve hangi yemeği severse hanımının o yemeği hazırlayacağını söyler. Arslan başta kabul etmez, der: “Siz insansınız, ben ise hayvanım; insanla hayvanın dost olması uygun olmaz.” Adam ısrar edince arslan adamın evine gitmeyi kabul eder ve kellepaça pişirmesini söyler.

Misafir ağırlama günü sofraya otururlar; arslan kelle paça yerken yemek suyu dudaklarının kıyısından çenesine akar. Oduncunun hanımı bu vaziyeti görünce yüzünü ekşitir ve kocasına der: “Herif! Bu da kim oluyor da eve getirdin?” arslan bunu duyunca kükrer ve adama der: “Ey adam! Ben sana, ben bir hayvanım, siz ise insansınız; arkadaşlığımız uygun düşmez, demedim mi? Şimdi kalk baltanı al ve var gücünle başımın ortasına vur!” Adam “Ama seninle arkadaşız” der.

Arslan, “Ey adam! Yediğimiz ekmek ve tuz hakkı için eğer vurmazsan hem seni hem hanımını parçalarım.” Der.

Adam korkudan baltayı alır ve var gücüyle şiddetli bir şekilde arslanın başına vurur. Arslan başı yarıldıktan sonra kalkar, gider. Adam artık onun bulunduğu ormana gitmez. Birgün kendi kendine der: Ne olursa olsun gider arslanı görürüm; acaba öldü mü sağ kaldı mı?” Adam ormana varınca arslanı görür ve der: “Arkadaş! Hâlâ sağ mısın?”

Arslan der: “Gördüğün gibi senin baltanın açtığı yara iyileşti fakat senin hanımının açtığı yara hâlâ iyileşmedi ve iyileşmez. Çünkü dil yarası iyileşmez. Git bir daha buralara gelme; buralarda görünürsen seni parça parça ederim!”⁵

5 Zûlfiqârî, Hesên, *Dâstânâ-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş., 559.

2.Varyant: Bir yaşlı adam varmış; odun kesip şehirde satmakla geçinir ve ailesini zar zor idare edermiş. Birgün yine yabanda odun kesmekle meşgul iken bir aslanın ona doğru geldiğini görür, korkudan yere oturur ve kendini öylece Allah'a bırakır. Arslan yaklaşır, selam verir, hal hatır sorar; korkudan dili tutulan yaşlı adam binbir zahmetle selamına karşılık verir. Aslan yaşlı adama der: "Korkma bu gün sana yardım etmeye geldim." Aslan da odun ve çalı toplamaya ve deste yapmaya başlar; ikinci olunca odunları sırtına alır şehre yakın bir yere kadar taşır. Yaşlı oduncu o gün sattığı odunlarla daha fazla para kazanır ve sonraki zamanlarda daha fazla yiyecek satın alarak eve götürür. Ondan sonra adamın işleri aslanın da yardımıyla daha da canlanır ve gün be gün geliri artar. Bir miktar sermaye oluşturur; odun taşımak için bir eşek satın alır ve bir süre sonra bir ev, bir köle ve bir cariye satın alır. Zamanla şehirde ticaret mallarına ortak olur ve kısa bir sürede iş ve düzen kurar. Yıllar geçer, yaşlı adam bir gün aslanla öğle yemeğini yerken aslana döner ve der: "Bu şekide yemek yemekle midemi bulandırıyor sun; artık başıma tak etti; biraz ağzına ve dudaklarına dikkat et de salyaların sofraya ve yemek tabağına dökülmesin!" Bu dil yarasından çok incinen aslan sofradan çekilir ve emredencesine yaşlı adama der: "Eğer arkadaşlığımızın hatırına ve yediğimiz ekmekle tuzun hakkına riayet etmek istiyorsan, kalk, arkamdan gel." Çok korkmuş olan yaşlı adam titreye titreye arslanın peşinden yola düşer, gider. Bir dağa varıncaya kadar yürürler de yürürler. Aslan başını büyük bir taşın altına koyar, yaşlı adama der: "Bu taşı yuvarla başımı ezsin." Yaşlı adam ne kadar ısrarla yalvarsa da fayda etmez ve sonunda taşı iteleyerek aslanın başına değmesine mecbur kalır. Aslan kan revan içinde kalır ve yaşlı adam korkudan hızla kaçıp uzaklaşır. Aradan yıllar geçer ve iyice zenginleşen yaşlı adam bir gün ticaret kervanı kafilesiyle şehre gelirken ani bir aslan kükremesiyle kfiledeki herkes yerinde taş kesilir. Hizmetçiler yük taşıyan develeri ve diğer hayvanları bin bir zahmet ve meşakkatle durdurabilir. Kervan sahibi ve kervanbaşı olan yaşlı adam ön taraf geçer ve uzaktan onlara doğru gelen bir aslanı farkedir. Yaşlı adam biraz ilerler ve aslana yaklaşınca, eski arkadaşını tanır. Selam verir, halini sorar ve aslana der: "Bu kervan kafilesi benimdir ve senin çabaların sayesinde hayatım tamamen güven ve refah içinde sürmektedir." Aslana teşekkür eder ve ona yarasının durumunu sorar. Aslan iyileşmiş olan yarasını yaşlı adama gösterir ve der: "*Ey arkadaş! Başımdaki yara iyileşti; dil yarası, taş/ kılıç yarasından beterdir...*"⁶

3.Varyant: Bir genç çoban varmış; çok ustaca ney çalarmış. Derler bir kaplan onun ney sesine âşık olmuş ve gündüzleri neyzenin neyini dinlemek için onun yanına gelirmiş ve sonunda arkadaş olmuşlar; günleri bu şekilde geçermiş.

6 Zülfîqârî, *Dâstân-hâ-yi Emsâl*, s. 560.

Bir süre sonra çoban nişanlanır ve gecelerden bir gece nişanlısıyla otururken nişanlısı der: “Bu kötü koku nedendir?” Çoban ağzını nişanlısının kulağına yaklaştırarak gizlice der: “Bu kötü koku kaplanın ağzından geliyor.” Kaplan duyar ve öfkeyle kalkıp gider. Az sonra çoban da yola düşer. Yolun yarısına varmadan bir anda kaplanı göğsü üzerinde görür. Kaplan çobana der: “Arkadaşlığımızın hakkı için beni küçük düşürmenin karşılığı olarak elindeki sopayla başıma vur; yoksa seni parçalarım.” Çoban mecburen var gücüyle sopayı kaplanın başına vurur ve kaçar. Kaplan kan revan içinde tepinir ama ölmez. Her gün suyun kenarını gider başındaki yaraya bakar; sonunda yarası iyileşir. Günlerden bir gün çobanın yolunu keser ve der: “*Başımda yaranın izini görüyor musun?*” çoban “*Hayır*” deyince kaplan, “*Başımda yaranın izi kalmadı; ama senin sözünün ısırtığı hâlâ kalbimde duruyor!*” der ve onu parçalar.⁷

IV. Hikâyelerin Kahramanları; Müşterek ve Farklı Yönleri

Burada verilen *dil yarasıyla* ilgili hikâyelerden Kurmancî bir hikâye hariç diğer beş hikâyenin kahramanları insan ve hayvanlardan oluşmaktadır. Bir Kurmancî ile Zazakî hikâyenin asıl kahramanları birer adamla birer ayıdır (Zazakî’de kurt, insan ve adamın hanımıdır). Diğer Kurmancî hikâyenin asıl kahramanları bir adam ile oğludur Farsça iki hikâyenin asıl kahramanları birer oduncu adamla birer arslandır. Bir tanesinin asıl kahramanları genç neyzen ile kaplandır. Arslanların öfkesine neden olan olay, kendilerinden yemek yeme tarzlarıyla ilgilidir. Birinde arkadaşı yaşlı oduncu bunu dile getirir, diğerinde (Farsça) oduncunun hanımı. Ayılar ile kaplanın öfkelenmesine neden olan olay, kendilerinden kötü koku geldiğinin dile getirilmesidir. Kurmancî hikâyede adam; Zazakî hikâyede adamın hanımı ve Farsî hikâyede neyzenin nişanlısı, bu kötü kokuyu dile getirir. Bütün hayvan kahramanlar, arkadaşları insanlara ders vermek için kendi rızalarıyla, onların eliyle (balta, kurşun, taş, sopa ile) cezalandırılmak; yaralanmak veya ölmek isterler. Bütün hayvanların yarası iyileşir ve eski arkadaşlarıyla görüşüp yüreklerindeki dil yarasının iyileşmediğini ve iyileşmeyeceğini söylerler. Kaplan hariç diğer hayvanlar, arkadaşları insanlardan öç almazlar.

Sonuç: En eski tarihlerden beri düşüncelerini açıklamak için insanların başvurduğu araçlardan biri de temsili hayvan hikâyeleridir. Hâlâ güncelliğini koruyan Hint kaynaklı *Kelile ve Dimne* (*Pança-tantara*: Beş-bölüm veya Beş-öğüt), *Merzbânâme*, *La Fontaine* vs. hayvan hikâyeleri kitapları bu türdendir.⁸ Sosyal hayatta ve ikili ilişkilerde söylenen kırıcı, küçük düşürücü ve yaralayıcı sözlerin muhatabın gönlünde yolaçtığı tahribatın kılıç, bıçak, ok vb. aletlerin

7 Zülfîqârî, *Dâstânâ-yi Emsâl*, s. 560-561.

8 Bu konunun ayrıntıları için bk. Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı, 2002, s. 49 vd.

tahribatından daha kalıcı olduğunu anlatmak için de temsili hayvan masallarından istifade edilmiştir.

Yerinde güzel bir sözün, insanların beğenisini kazanarak deyim veya atasözü haline dönüşmesi için yıllar, belki de yüzyılların geçmesi gerekir. Ortadoğu kültüründe *ısırmacı söz* veya *dil yarası*yla ilgili bunca zengin ortak malzeme, bölge halklarının ortak düşünme, algılama ve algıladığını ortak ifadelerle açıklama olgusunun derin tarihî köklerini işaret eder. Bu konuyla ilgili çok çeşitli atasözlerini bir arada düşündüğümüz zaman insana şu mesajı verdiği ortaya çıkar: İnsanın hem kendisini hem muhatabını rahatlatması ve mutlu etmesi için önce aklını ve ve kalbini dinlemesi, ondan sonra dilini devreye sokması gerekir. Elbette kötülükleri ve haksızlıkları önlemek için gerektiği yerde ve zamanda da hakkı ve doğruyu söylemek bazı insanlara dokunabilir. Önemli olan aşırıya kaçmaktan sakınmaktır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I-II, İnkılâp İstanbul 1988.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- ‘Azîmî, Muhendîs Sâdıq, *Ferheng-i Bîst Hezâr Mesel û hikmet û Istilâh*, Tahran 1382 hş.
- Bingöl, Abdulkadir, *Gotinên Pêşiyân û Biwej*, Weşanên Na, İzmir 2014.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı, 2002
- Dihqân, Behmen, *Ferheng-i Câmî’-i Zarbu’l-meselhâ-yi Fârsî*, Tahran 1383 hş.
- Dihxodâ, Ali Ekber, *Emsâl u Hikem*, I-IV, Emîr Kebîr, 1363 hş.
- Hecîyê Cındî, *Hikyated Cimeta Kurda VI*, Weşanxana Asoxîk, Yêrêvan 2005, s.214-215.
- Hesen, Bîlal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008.
- Laçîn, Şahab, *Estanikan û Meseleyanê Gêlî ra*, Roşna, Diyarbakır, 2016.
- Mehmet Oncu, *Gotinên Peşiyân*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009.
- Mele Mehmûd Dêrşewî, *Miştaxa Çiya Ji Gotinên Pêşiya*, (Latinize: Serbest Zaxoyî) Stockholm 1989
- el-Meydânî, Ebî’l-Fazl b. Ehmed b. Muhammed, en-Nîsâbûrî el-Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, I-II, (tahkik, Muhammed MuhyuddînAbdu’l-Hamîd), 1955.
- Oncu, Mehmet, *Gotinên Pêşiyân*, Enstitüya Kurdî, Stenbol 1992.
- Ordixanê Celîl û CelilêCelîl, *Zargotina K’urda*, I-II, Moskova 1978.

Qâdir Fettâhi-yê Qâzî, *Emsâl û Hikem-ê Kurdî*, İntişâr-ê Dânişgâh-ê Tebrîz, 1364 hş./1987.

Selcan, Zilfi, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.

Tigrîs, Amed, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.

Tokmak, A. Naci, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995.

Veroj, Said: <http://www.kovarabir.com/2012/10/seid-veroj-vateye-verenan-ye-dimiliZazakî/>

Zûlfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Zêrbu'l-Meşelhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.

_____, *Dâstânê-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş.

<http://mawdoo3.com>

<https://forum.sedty.com/t349433.html>

A: Arapça

c: cilt

F: Farsça

Hş.: Hicrî şemsî

K: Kurmancî

s.: sayfa

T: Türkçe

Z: Zazakî

vd.: ve devamı

'EQÎDEYÊN MENZÛM DI EDEBIYATA KURDÎ DE

Poetic Aqaidnames In Classical Kurdish Literature

Klasik Kürd Edebiyatında Manzum Akaidler

Nusrettin BOLELLÎ¹ - Nurettin ERTEKİN²

KURTE

Piştî qebûlkirina dînê Îslamê gelên Musulman ji bo bîr û baweriyên dînê Îslamê berhem afirandine. Gelê kurd jî, weke hemû gelên Musulman ji bo perwerdehiyâ bîr û baweriyên dînê Îslamê berhem anîne holê. Ev berhemên ku mijara wan bîr û baweriyên Îslamê ne û bi navê *'Eqâidê* tên nasîn hin ji wan bi pexş/nestr û hin ji wan jî bi nezm amade bûne.

Di edebiyata gelên rojhilatanavîn de çawa 'eqîdeyên menzûm wek cûreyek ji berhemên edebî hatine nasîn û di medreseyan de perwerdehî bi wan hatiye kirin her wiha edebiyata Kurdî jî ku perçeyek ji edebiyata rojhilata navîn e, ji berhemên edebî yên bi vî cûreyî bêpar nemaye û ji bo perwerdehiyê, xasma perwerdehiya zarokên Kurdan gelek 'eqîdeyên menzûm' di xwe de bi cih kiriye.

Ev nivîs armanc dike ku eqîdeyên menzûm ên di edebiyata Kurdî ya klasîk de hatine nivîsîn, bide nasîn. 'Eqîdeyên menzûm, hêjmara beş, beyt û taybetîyên wan bi qasî agahiyên ku me bi dest xistine di vê gotarê de bi cih bûne.

Bêjeyên Sereke: 'Eqîdeyên Menzûm, Edebiyata Kurdî ya Klasîk, 'Eqîdeyên Menzûm ên Edebiyata Kurdî ya Klasîk.

1 Doç. Dr., Mamosteyê Beşa 'Erebî, Zanîngeha Bîngolê.

2 Xwendekarê Lisansa Bilind a Bi Tez.

ÖZET

İslam dininin kabulünden sonra Müslüman halklar İslam inancı için kitaplar yazmışlar. Kürd halkı da bütün müslüman halklar gibi İslam inanç esasları için kitaplar meydana getirmişler. Konusu İslam inancı ve esasları olan kitaplar 'Akaid' kitapları olarak tanınmakta, bunlardan bazıları manzum bazıları da düz yazı şeklinde hazırlanmışlardır.

Nasıl ki Ortadoğu halklarının edebiyatında manzum akideler bir edebi kitap türü olarak tanınmış ve medreselerde kitap bir eğitim ya da öğretim materyali olmuşsa, aynı şekilde ortadoğu edebiyatının bir parçası olan kürd edebiyatı da bu edebî türden kendini mahrum bırakmamış, özellikle kürd çocuklarının eğitimi için birçok manzum akaid kitaplarını kendi içinde barındırmıştır.

Bu yazıda elde ettiğimiz bilgiler çerçevesinde manzum akaidler, bölüm sayıları, beyit sayıları ve özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Manzum Akaidler, Klasik Kürd Edebiyatı, Klasik Kürd Edebiyatında Manzum Akaidler.

ABSTRACT

After accepting the Islamic religion, Muslim peoples wrote books for Islamic beliefs. The Kurdish people, like all Muslim peoples, have brought books for Islamic beliefs. The books on Islamic belief and principles are known as 'Akaid' books, some of which are poetry and others are written in plain text.

In the same way, Kurdish literature, which is a part of Middle Eastern literature, has not deprived itself of this type of literary book, and has been able to publish many verse akaid books for its education and especially for the education of Kurdish children, as it is known as a kind of literary book in the literature of the peoples of the Middle East, harbored.

In this article, poetical poets in classical Kurdish literature are introduced. In this article, we have covered the information on the vernacular akaideler, chapter numbers, couplet numbers and properties.

Keywords: Manzum Akaidler, Classical Kurdish Literature, Manzum Akaidler in Classical Kurdish Literature.

DESTPÊK

Bêjeya 'Eqâidê ji 'erebî hatiye û ji rayeka **a k d** (عقد) ê peydabûye. 'Eqâid, pirhejmara " 'Eqîde"yê ye û wateya wê a bêjeyî girêklêxistin' e. Bêjeya 'Îtûqad'ê bi wateya 'girêdana tiştêkî bi girêklêxistinê, baweriya tiştêkî bi dil û can, bi dil hebandin'ê tê.³

3 Ahmet Saim Kılavuz, "Akâid", DİA, II, 212.1989

Li gorî wateya têginî;

a- Rêgezên ku pêwîst e baweriya bi wan hebe

b- Zanistên ku mijara wan rêgezên baweriyên mecbûrî ne

c- Doktrînên baweriyê

d- Berhemên ku mijara wan rê û rêbazên baweriyê ne, ji wan re 'eqîde tê gotin.⁴

Bi wateya taybetî; zanista ku bi kurtasî û bê nîqaş mijarên bîr û baweriyên dinê Îslamê tîne zimên 'eqaîd e.⁵ Li gor vê pênaseyê mijarên 'eqaîdê yên sereke ev in.

a- Baweriya bi Xwedê

b- Baweriya bi firêşteya/ferîşteyan

c- Baweriya bi pirtûkan

d- Baweriya bi pêxemberan

e- Baweriya bi axretê

f- Baweriya bi qederê⁶

Nivîsandina berhemên 'eqaîdê di lîteratura Îslamê de cihêkî girîng digre. Ji ber sedemên derketina hin pisgirêkên bîr û baweriyê, zanyarên Îslamê berhemên 'eqaîdê nivîsandine. Di dîroka îslamê de cara yekem Ebû Henîfe berhemên 'eqaîdê nivîsandiye. *El-Fiqhu'l-ekber*, *el-Fiqhu'l-ebsat*, *el-Âlim ve'l-muteallim* û *el-Wasiyye* çar berhemên Ebû Henîfe ne di mijara 'eqîdê de. Wek Ebû Henîfe; 'alim û zanayên mîna Îmam Şâfi'î, Ahmed b. Hanbel, Taberî, Tahawî, Buhârî, Dârimî, Ebû Davud û Îbn Mende ji berhemên 'eqaîdê nivîsandîne.⁷

'Alimên Îslamê mijarên zanista 'eqîdî ewqas girîng dîtine ku ji bo jin û pîrekên musulmanan berhemên taybet nivîsandine. *El-Însaffî ma Yecîbû Î'tîqaduhû we la Yecûzu'l-Cehlû Bihî* ya Baqillanî (m. 1013), *el-Eqîdetu'l-burhanîyye* a Selalîcî (m. 1197), *el-Mufîde* ya Senûsî (m. 1490), *Eqîdetu Ehl'l-Îman* ya Ebdulqadir el-Fasî (m. 1680) wek nimûne ji berhemên 'eqaîdê ne ku bi taybet ji bo jina hatine nivîsandin, em karin destnîşan bikin.⁸

Nivîsandina berhemên menzûm çawa ku di warê fiqh, hedîs, sîyer, serf û nehwe de tîne dîtî, di mijarê 'eqîdeyê de jî xwe nîşan didin. Çend sedemên nivîsandina berhemên 'aqîdeyên menzûm ev in : Bi kurtasî û bê nîqaş rave-

4 Kadî Yildirim, *Ehmedê Xanî Külliyyatı II*, 'eqîdeya Îmanê, Avesta, r.42, İstanbûl, 2008

5 Kılavuz, hb. r.213

6 Kadî Yildirim, hb. r.42

7 Songül Karaca, Kadîzâde Mehmed Efendi, *Manzûme-i Akâid*, (inceleme-tenkitli metin- sözlük-dizin), Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2012, r.3

8 Ahmet Çelik, *İnanç Eğitimi Açısından Mağrib'te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, h. 43, Erzurum 2015, rr. 442-446.

kirina mijarê, asankirina perwerdehiyê, ezberkirin û di hiş de mayîn û ji bo fêrbûna kesên ku bi ‘erebî nizanin, bûye sedema nivîsandina berhemên ‘eqîdeyên menzûm. Helbestvaniya nivîskar, tradisyona avakirina berhemên menzûm û komkirina hemû nêrînên mezhebekî di berhemê de jî, bûye hin sedemên din ji bo avakirina ‘eqîdeyên menzûm.⁹

Di nav de çend rîzperr/istîsna hebin jî bi gelemberî ‘eqîdeyên menzûm bi teşeya mesnewîyê hatine nivîsandin û wek cûreyeke berhemên edebî di nav edebiyata rojhilata navîn de gelek nimûne jê dikare bê dîtin.

Taybetmendiyên ‘eqîdeyên menzûm bi vî şeklî em dikarin dest nîşan bikin.

- Bi gelemperî bi teşeya mesnewî hatine nivîsandin.

- Li ser wezna ‘erûzê ava bûne.

- Ziman asan e.

- Ji bo perwerdehiya xwendekarê medreseyan hatine nivîsandin

- Bi giştî ji bo ‘eqîda Ehlê Sunnet wel-Cemaet ava bûne.

- Ji ber ku mijarên ‘eqîdeyê ne , ‘ezabê gorê, bihişt, dojah, qîyamet jî tê de hatine ravekirin.¹⁰

1- DÎ EDEBİYATA ‘EREBAN DE ‘EQÎDEYÊN MENZÛM

Di edebiyata ‘Ereban da yekem car menzûmeyên didaktîk di dewra Emewîyan de, di warê fiqh, hedîs û tefsîrê de tê dîtin û hinek guherînên biçûk çê bûbin jî ev tradisyona menzûmeyên didaktîk di dewra ‘Abbasîyan de jî didome. Di dewra Abbasiyan de şairekî bi navê Ebân b. Abdilhâmid el-Lâhikî di van mijaran de gelek berhem anîye holê û wek pêşengê menzûmeyên didaktîk tê nasîn. Bi navê *Rojî û Zekâtê* menzûmeyerê wî heye.¹¹

Di edebiyata ‘Ereban de ‘eqîdeyên îmanê wek beşê binî ji edebiyata didaktîk cih girtiye, gelek berhem derketine pêş. Ji nav van berhemên a herî navdar *El-Emâlî* ya Êşî ye. Ev berhem ji 66 beytan pêkhatiye û di medreseyan de hatiye xwendin. 7 şerhê wê bi ‘Erebî û çar şerh û çar wergerê wê bi Tirkî hene.¹² Navên hin berhemên ‘eqîdeyên menzûm di edebiyata ‘Ereban de ev in.

- *Kasîde-i Nûniyye (Cevâhiru’l-Akâid)*- Hızır Bey- 105 beyt

- *‘Uqûdu’l-‘Aqâid fî Funûni’l-Fevâid*, İmâm-zâde Ruknuddîn Sedîduddîn

9 Ahmet Aydın, *Manzum Fıkıh Metinleri – I*, Usul İslam Araştırmaları, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016, ISSN 1305-2632, s.137-147

10 Karaca, Songül, hb. r. 4-6

11 Ali İhsan Akçay, *Türk Edebiyatında Manzum Akâidnâmeler: İnceleme Metin*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı, 2011, r.5-6

12 Karaca, hb. r. 6

- *Nazmu'l-Cevâhir*, Tâhir b. Arabşâh el-İsfahânî
- *Nazmu 'Aqâidi'l-Mardînî*, Alâaddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Şeref (el-Müşerref) el-Mardînî
- *El-'Aqîdetü's-Seffârîniyye*, Abdullah eş-Şemrânî- 210 beyt
- *'Aqîdetu's-Sarsarî*, Yahya b. Yusuf es-Sarsarî
- *Qesîda Emâlî*, Sirâceddîn Ali b. Osman el-Ûşî- 66 beyt
- *el-Îlâm bi-Hudûdi Qavâidi'l-İslâm*, Kâdi İyaz
- *Cevheretu't-Tevhîd*- Ebû İshaq İbrahim b. İbrahim el-Lekânî- 144 beyt
- *el-qasîdetu'n-Nûniyye*, İbn Qayyim el-Cevziyye-5949 beyt
- *el-'Aqîdetu's-Şeybâniyye*, Ebû Muhammed Yûnus b. Yûsuf eş Şeybânî-79 beyt
- *'Aqîdetu'l-Vâsitiyye*- İbn Teymiye
- *'Aqîdetu'l-Avâm*- Muhammed Alevî el-Malikî¹³
- *Envârü'l-Uqûl fi't-Tevhid*-Ali Bahâurrahman el-Mennân
- *'Aqîde-'Omer* b. Ebî'l-Hasen el-Hanbelî
- *Ed-Durretu's-Sittîniyye fi Telhîsi'l-'Aqîdeti's-Sunniyye*-Fahrüddîn b. ez-Zubeyr Ebû'l-'Aliyye

2- DÎ EDEBİYATA FARİSÎ DE 'EQÎDEYÊN MENZÛM

Li gor jêderê ber destan di edebiyata farsî de em li rastî du 'eqîdeyên menzûm tîn. Yek te'lîf e û yek wergera ji 'erebî ye.

- *Mîr'atu'l-'Eqâ'id*- Molla Camî - 226 beyt e¹⁴
- *Necm-i Zeberkân*- Wergera *Qesîda Emâlî*, Sirâceddîn Ali b. Osman el-Ûşî ye¹⁵

3- DÎ EDEBİYATA TIRKÎ DE 'EQÎDEYÊN MENZÛM

Di edebiyata tirkî de hîn bêtir di sedsala 17 û 18an de em li rastî 'eqîdeyên menzûm tîn. Di vî warî de heta dema me gelek berhem hatine nivîsandin. Di edebiyata tirkî de 'eqîdeyên ku hatine nivîsandin wek du cûreyan em dikarin binirxînin. 'Eqîdeyên werger û 'eqîdeyên te'lîf.¹⁶

3.1- 'Eqîdeyên werger;

- *Fıkh-ı Ekber*- İmâm-ı Azâm
- *el-Vasiyye*- İmâm-ı Azâm

13 Akçay, hb. r. 6-10

14 Ahmet Sevgi, *Molla Câmî'nin Akâit Risalesi ve Türkçe Manzûm Bir Tercümesi*, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2011, Sayı 26, s.1-4

15 Karaca, hb. r.8

16 Karaca, hb. r.10

- *Kasîde-i Emâlî*- el-Ûşî
- *Kasîde-i Nûniye*- Hızır Bey
- *Îtikadnâme*- Molla Câmî
- *Vasiyetnâme*- Birgivî¹⁷

3.2- ‘Eqîdeyên te’lîf;

- *Ahvâl-i Kuyâmet*- Şeyyad Hamza-289 beyt e
- *Sîrâcu’l-Müslimîn*- Ali Şîr Nevâyî-213 beyt e
- *Manzûme-i Akâid*- Kadızâde Mehmed Efendi-1528 beyt e
- *Hudâ Rabbim Manzûmesi*- Erzurumlu İbrâhim Hakkı
- *Nazmu’l-Leâlî*- Tokatlı İshak Zencânî-302 beyt e
- *Manzûme-i-Akâid*- Kadı Hüseyin Ispartavî-2037 beyt e
- *Zuhrül-Âhire*- Süleyman Nahîfî-756 beyt e
- *Kasîde-i Îtikâdiyye*- Kemâl bin el-Hâc Mehmed Salih Vecîhî Paşa-215 beyt e
- *Türkçe Îtikad Manzûmesi*- Veled Çelebi İzbudak-102 bend e
- *Ravzatu’l-Îmân*- Yusuf el-Maraşî¹⁸

4- DÎ EDEBİYATA KURDÎ DE ‘EQÎDEYÊN MENZÛM

Edebiyata kurdî ya klasîk, wekî edebiyata ‘erebî, farsî, tirkî ya klasîk perçeyek jî edebiyata rojhilata navîn e. Di bin bandora edebiyata rojhilata navîn de maye û cureyên vê edebiyatê em di edebiyata kurdî ya klasîk de jî dibînin.

Şêx Ehmedê Xanî, bi nivîsandina berhema xweyî granbiha ya bi navê *‘Eqîdeya Îmanê*, bûye pêşengê ev cûre berhemên edebî di edebiyata kurdî ya klasîk de. ‘Eqîdeyên ku piştî ‘eqîdeya Şêx Ehmedê Xanî hatine nivîsandin; bi naverok, teşeya nezmê, bikaranîna qalibê ‘erûzê, asaniya ziman, dûrbûna ji pêkanîna hunerên edebî, di bin bandora vê ‘eqîde de mane. Ji bo îsbata van agahiyan ew ‘eqîdeyên ku em ê li jêr bidin nasîn ji me re bes in û pir in.

Li gor jêderên li ber destan bi devoka Goranî me tu agahî der barê ‘eqîdeyên menzûm nedîtin. Ku hebin jî em negihîştin wan.

Bi devoka Soranî em gihîştin du ‘eqîdeyên menzûm. *‘Eqîdeya Mewlewî* a bi navê *‘Eqîdey Merdiyye*, bi danîşanên/ delîl ‘eqlî û neqlî, bi ravekirina hemû mijarên bîr û bawerîyê ve ‘eqîdeyêke mezin û berfireh e.

Tevî ku edebiyateke nûjen e jî, bi nivîsandina 5 berhemên ‘eqîdeyên menzûm devoka Zazakî/Kirdkî jî, xwe bêpar nehiştiye ji vê cûreya edebî.

17 Akçay, hb. r. 6-16

18 Karaca, hb. r. 10-16

Bi devoka Kurmancî gelek ‘eqîdeyên menzûm hatine nivîsandin. Nivîsandina ‘eqîdeyên menzûm ji Şêx Ehmedê Xanî dest pê kiriye û heya roja me jî didome. ‘Eqîdeyên ku em gihîştin wan li gor jêderên li ber destan me der barê wan de agahî dest nîşan kir. ‘Eqîdeyên ku em negihîştin wan avê wan an navê nivîskarê wan di bin-binbeşekê de me nivîsand.

Her çiqas wek kêmasiyeke vê gotarê bê dîtî jî, ji ber ku em negihîştin jîyana temamê nivîskaran, bi sedema ku guncanî/ahenga nivîsê xera nebe me jîyana nivîskaran nenîvîsand.

4.1- ‘Eqîdeyên Soranî

4.1.1- Mehwî- ‘Iqdul ‘eqaîd (m.1830/1906)

Ji 136 beytan pêk hatiye. Bi teşeya *Mesnevîyê* hatiye nivîsandin. Bawerîya bi Xweda, bawerîya bi pêxemberan, îman û kufr, ‘eşereyê mubeşşere (Deh sehabiyên ku bi çûna bihiştê hatine mizgînkirin), tewbe mijarên vê ‘eqîdeyê ne. ‘Eqîda Mehwi, hemdem qesîdeyêke ‘nûnî’ ye. Hemû misrayên duwem bi herfa ‘n’ xelas dibin. Nivîseke bi vê terzê di nav ‘eqîdeyên ku li ber dest in nehatiye dîtî. Di vî warî de ‘eqîda yekem e. Herdû beytên pêşî û dawî ev in.

Mesûlîme î’ane le wehhabî muste’an

Her lew dekem sual û, dekem hemdî ew be can

...

Baqî le fezlê xwotewe ser rohî ehmedî

Nazil bikey selat û selamî leh ed fuzûn¹⁹

4.1.2- Mewlewî-‘Eqîdey Merdiyê (m.1806/1882)

‘Eqîdeyê gelekî mezin e. Di edebiyata kurdî de ‘eqîdeya herî mezin e. Ji 2441 beytan pêkhatiye. Destpêk, mebhesu’s-selatî we’s-selâm, mebhesu’l-îman, mebhesu’l- wucûdî wel wucûb, mebhesu’l-wehdetî, mebhesu’l-îmanî billahî te’ala, mebhesu’l-heyât, mebhesu’l-‘ilm, mebhesu’l-îradetî, mebhesu’l-qudretî, mebhesu’l-sem’î we’l- beserî we’l-kelam, mebhesu’l-beqaî we’t-tekwîn, mebhesu’l-esmaî, mebhesu’l-ef’alillahî we hîkmetîhî, mebhesu’l-husnî wel qubhî, mebhesî ruyetullahî te’ala, mebhesî wesfî’l-melaîketî, mebhesu’l-îmanî we’t-tesdîqî bî cem’îl kutûbî’s- semawiyetî, mebhesî fi tehqîqî kelâmillahî te’ala, mebhesu’l-enbiyaî we’r-rusûlî ‘eleyhîmu’s-selam, mebhesu’l-xatemiyyetî, mebhesu’l-îsrâ we’l-mî’racî’r-resûl, mebhesu’l-kerametî, mebhesu’l-xewariqî, mebhesî îmtîhani’l-ewlîya, mebhesu’l- xulefaî we’s-sehabetî, mebhesî yezîd, mebhesu’l-xîlafetî we’l-îmametî, mebhesu’l-hesenî wel huseyn rediyellahû te’âlâ ‘enhûma, mebhesu’l-eîmnetî fi’l-ûsûlî we’l-furû’ we’tterîqetî we eqtâbiha, mebhesî hedretî eş-şeyx

19 Mehwi, *Dîwanî Mehwi*, wêşanên Nefel, r. 120-132, Stockholm, 2007

‘usmân sîraceddîn we ewladîhî qeddesellahû esrârehum, mebhesu’l-îmanî bi’l-yewmî’l-axirî we ‘elameti’l-axîretî, mebhesu’l-munkerî we’nnekîrî, mebhesu’l-axîretî we’l-me’ad, mebhesu’l-hîsabî we’l-kîtabî we’ssîratî we’l-mîzân, mebhesu’l-cennetî we’nnâr, mebhêsî beqai’l-cennetî we’l-cehîmî, mebhesu’l-şefa’etî, mebhesu’l-qedâî we’l-qeder û xatîme navên beşên ‘eqîdeya Mewlewî ne.

Herdû beytên pêşî û dawî ev in;

Zubdey ‘eqîdey xulasey kelam

Her le tow û bo tos hemd û senay ‘am

...

Nîza’ berya we degel xas û ‘âm

Sehhel ‘eqîde we temel kelam²⁰

4.2- ‘Eqîdeyên Zazakî

Heta niha bi devoka zazakî pênc ‘eqîdeyên menzûm hatine peydakirin.

4.2.1- Şêx Muhemmedê Şêx Ensarî- Raro Raşt (m.1879/1976)

324 beyt e û bi teşeya mesnewî bi ‘erûzê hatiye nivîsandin. Behra wê Muteqarib e û qalibê wê jî *fe’ûlun fe’ûlun fe’ûlun fe’ûl* e. Herdû beytên pêşî û dawî ev in;

Heçî hemd hemey jîn Allah rî tamam

Resûl bê jê ser o selat û selam

...

We him mu’în û mu’înât ecme’în

Bidî xatirê Xatemu’l-murselîn

‘Eqîdeya *Raro Raşt* ji destpêkek û 21 beşan pêk hatiye. Navê beşên wê ev in: Erkanê îslamey, erkanê îmanî, sîfatê ullah heçî zatîyey jey, ino mebhês ê sîfatê selbîyew, sîfatê ullah heçî qedîmîyey ki subûtiyey, inca melaîketandê homay ra behs keno, inca kitabandê homay ra behs keno, inca ‘ededê enbîyandê homay ra behs keno, mebhês u’t-tefazul, sîfatê peygembera hemînî, inca ‘elamatê qiyamet ra behs keno, inca cuz’î îxtiyarey ra behs keno, mebhês u’r-rîsâle, mebhês ê şemaîlandê muhemmed sellallahû te’ala ‘eleyhî we selleme, inca mî’racdê peygemberî ra behs keno, inca ru’yetê cemaleyda ullah ra behs keno, inca te’sîrdê du’an a behs keno, mebhês ê nesbu’l-îmamî, inca sualdê qebri ra we ehwaldê qiyametî ra behs keno, mebhês ê adabdê nimajî, mebhês ê wardîşî.²¹

20 Mewlewî, -‘*Eqîdey Merdîyye*, lêkolînewe û lêkdanewe mela ‘Ebdulkerîm Muderris, pêndaçûnewe Fatih ‘Ebdulkerîm, muntedî îqres-seqafî, 1988.

21 Bilal Zilan, *Di Kitabê Muhemmedê Şêx Ensarî: “Raro Raşt” û “me’lûmatê Dînîye” (metn û cigêrayîş)*, Unîversîteya Artukluyî ya Mêrdînî Enstîtuya Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya Şaxê Mayzanîstê Ziwan û Kulturê Kurdan, Tezê Lîsansê Berzî, r. 24-25, Mêrdîn, 2016

4.2.2- Mela Mehmed Elî Hunî- Eqîdey Îman-Eqîdey Îslam (m.1930)

66 beyt e. Bi teşeya Qesîdeyê û wezna heceyê hatiye nivîsandin. Îman, tewhîd, sîfatê Xweda, şeş ruknê îmanê û şîroveya wan, mijarên sereke ên vê 'eqîdeyê ne. Wek mînak hin beyt ji vê 'eqîdê;

*Hey ya însan ya însan
Homa yew bêya îman
Tu biwan 'ilm û îrfan
Bizan eqîdey îman*

...

*Vonû, Veynen', Virazen'
Eşkenû Şerr nêwazen'
Zanû, Eşnawen', Wazen'
Bizan eqîdey îman²²*

4.2.3- Mela Muhemmedê Hezanî- 'Eqîdetu'l-Îmanî (m,1939)

Bi şiklê mesnewîyê bi wezna 'erûzê, bi behra remela nesalim li ser qalibê *fa'îlatun fa'îlatun fa'îlun* hatiye amade kirin û bi giştî 144 beyt e. Her çî qas ev menzûme bi navê 'Eqîdetu'l-Îmanî hatiye nasîn jî, lê belê 96 beytên pêşî 'eqîde ye û beytên mayîn fiqh e. Ruknê îslamê û ruknê îmanê, sîfatê Xweda, bawerîya bi pêxemberan û mi'rac wek mijar di vê menzûmeyê de bi cih bûne. Herdû beytên pêşî û dawî ji mijara 'eqîdeyê ev in;

*'Ewwilê destkerdişê eşyan tamam
Vatişê ma namê Ellah ze'l-meram*

...

*Qey 'eqîdî vatişê ma bîy xîtam
Şafi'ê ma ro bivarê se selam²³*

4.2.4- Ali Sizerî- Seruven-i Mahşeri (m.1950)

Mijarên girêdayî bi roja Qiyametê û heşrê di vê berhemê de tînen îzahkirin ku ev mijar jî, ji mijarên 'eqîdeyê tînen hesibandin. Bi tîpên latînî hatiye nivîsandin. Di 2007an de du cara di nav weşanên Şenol yayincılık de hatiye weşandin.

Bi wezna hecê bi teşeya mesnewî hatiye nivîsandin. Hejmara beytên wê 382 ne. **Her dû beytên pêşî ev in;**

*Bismillahî vaje hem dest pê'bike
Behsê merg û axrette ma go bike*

22 Zilan, hb, r.24-25

23 Zilan, hb, r.26-27

*Çiyko behs keno kîtab ma nûsenê
Behsê qiyamette ma dest pê'kenê²⁴*

4.2.5- Mela Mehemed Demîrtaş- Qesîdeya Diyîn (m.1936)

Di formata mesnewiyê de hatiye amade kirin. Mijarên ruknên îslamê, ruknên îmanê, tewhîd, helal, heram, zekât û wd. tê da bi cih bûne.

Malikên Pêşîn û Paşîn:

*Ma bi bîsmîllahî dest pey kenî her çî ra verî
Hemd û sena qey Ellah rî ma bî abd û rehberî*

*Ferzî ma nuştî vaji ma bizûni bîyari ca
Ma emelkî qey Ellah dî sahîh û, îmûnî ma²⁵*

4.3- 'Eqîdeyên Bi Devoka Kurmancî

Bi vê devokê gelek 'eqîde hatine nivîsandin. Em gihîştin hin 'eqîdeyan û me li jêrê danasîna wan kir. 'Eqîdeyên ku em negihîştin wan wek binbeşek vê gotarê me navê wan û navê nivîskarê wan bi bîr anîn. 'Eqîdeyin li ber dest jî ji ber ku nivîskar ne diyar e me di vê gotarê de ji wan behs nekir. Lewra tê famkirin gelek 'eqîde hîn nehatine tomarkirin.

4.3.1- Şêx Ehmedê Xanî- 'Eqîdeya Îmanê (m.1651/1707)

Bi teşeya mesnewî, bi wezna 'erûzê, bi behra muteqarib, bi qalibê *fe'ûlun, fe'ûlun, fe'ûlun* hatiye nivîsandin û ji 70 beytan pêk hatiye. Di edebiyata kurdî de li gor jêderên li ber destan 'eqîdeya yekem e. Di edebiyata kurdî de yekem berhema dînî ye. Bandora wê li ser 'eqîdeyên ku piştî wê hatine nivîsandin eşkere xwuya dike.²⁶ Herdû beytên pêşî û dawî ev in;

Li bate mûheqqeq bitin ev cewab

Duhû gote min hatifê bê hîcab²⁷

...

Mîn û cümle ê ummeta Mustefa

Bibî cennetê tabî'ê Mustefa²⁸

24 Zilan, hb, r.27-28

25 Metîn Çiftçî, *Edebîyatê Zazakî yê Klasîk de Eqîdenameyî*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Yıl:1, Cilt1, Sayı 2, Kasım 2015, r.117-119

26 Kadrî Yıldırım, h.b r. 42-43

27 Kadrî Yıldırım, h.b.r. 175

28 Kadrî Yıldırım, h.b.r. 333

4.3.2- Mela Xelîlê Sêrtî – *Nehcu’l-Enam* (m.1754/1843)

Nehcu’l-Enam bi teşeya mesnewî li ser behra muteqarib bi qalibê *fe’ûlun, fe’ûlun, fe’ûlun, fe’ûl* hatiye nivîsîn. Ji 274 beytan pêk tê. Mela Hilmî Qoxî ev berhem şerh kiriye. Ji Nehcu’l-Enamê em du malikan li jêr dinivîsîn.

*Tu guh dêre nutq û beyana fesîh,
Ji bo ferzû ‘eynane merdê melîh*

...

*Melaîk ji bo wî hene bê ‘eded,
Mudamî ‘îbadet dîkin bê meded²⁹*

4.3.3- Evdîrehîm Rehmîyê Hekkarî- ‘*Eqîda Kurdî* (m.1958)

Dînê me, şûrûtu’l-îman, amentû billahî, we melaîketîhî, we kûtûbîhî, we resûlîhî, sifati’r-resûl, ‘elametissa’etî, we’l-yewmi’l-axirî, Hedretî Mûhemmed ‘eleyhisselat û wesselam û tarîx 11 beşên vê berhemê ne. Mîjarên di vê berhemê de bi cih bûne ji navên beşan xwuya dibin. Bi giştî 74 beyt e û bi teşeya mesnewîyê hatiye nivîsandin.

Her dû beytên pêşî;

*Elhemdûlîllah dînê me Îslam e heqe em muminîn
Tabî‘ê şahê Emînîn ummeta Wî muslimîn*

*Ruknê dînê me ku pêncin tû bizane ey ‘ezîz
Ya ewel kelîma şehadet tû bibêje pak temîz*

Her dû beytên dawî;

*Tû bi xwûne wê ‘eqîdê hem tû berke wesselam
Ji ‘eqîdê Hemden Lillah gotî min temmel kelam
Ne ewwel û axir ku yêke sanî û salis ku sî
Qenc tefekkur ke bi zane bûye tarîxa ewî³⁰*

4.3.4- Mela Ehmed Heyderî- ‘*Eqîdeya Îmanê* (m.1887/1937)

Bi teşeya mesnewîyê bi wezna ‘erûzê li ser behra hezeca nesalim bi qalibê *mefa’îlun, mefa’îlun, fe’ûlun* ji çar beşan pêk hatiye. Navên beşan ev in. Destpêk, ruknên îslamê, ruknên îmanê û xetîme. ‘Eqîde bi giştî 225 beyt e.

29 Ahmed Hilmî Qoxî, *Rehberê ‘Ewam Şerha Nehcu’l-Enam*, Îhsan Yayınları, İstanbul, 2004

30 Tehsîn Îbrahîm Doskî, ‘*Eqîdenameyên Kurmancî*, Çapxaney Hecî Haşim, r. 19, 26, Hewlêr, 2010

Beyta destpêkê wiha ye:

*Ji ewwel hemdê bêhed bo Xuda bit
Selamu-llah li ruhê Mustefa bit*

Beyta dawîn ji wiha ye:

*Ji bona Heyderî Ehmedê bedkar
Bixwînin fatîhek îclasê sê car*

4.3.5- Mela Mihemmed Emîn Heyderî - ‘Eqîda Îmanê (m.1927/2003)

Ev ‘eqîde ji heşt beşan pêkhatiye. Destpêk 12 beyt, behsa bawriya bi xwedê te‘ala 8 beyt, behsa baweriya bi melaîketê xwedê te‘ala 9 beyt, behsa baweriya bi kîtabê xwedê te‘ala 8 beyt, behsa baweriya peyxemberê xwedê te‘ala 10 beyt, behsa wesfê Mûhemmed sellallahû te‘ala ‘eleyhi wesellem 69 beyt, behsa ‘elametê qiyametê 31 beyt, behsa baweriya qiyametê 37 beyt, îstîxase û hewâr 24 beyt e. Bi giştî 208 beyt e. Her çar beytên pêşî ev in:

*Bi hemdê Xwûda yê ku tewfîq ji wî
Bi şukrê Xwûda yê hîdayet bi wî
Selat ser Mûhemmed nebîyyê di wî
Di gel al û eshab û etba‘ê wî
Birayê musulman ji dil guh bide
Ewê ferdû‘eynin di dînê te de
‘Eqîdê beyan kim tu guh lê bikî
Ji bo ê nezan dînê xwo fehm bikî*

4.3.6- Mela Mihemmed Şah el-Metmûrî - ‘Eqîdetî’l- Îslamîyyetî Wel Mew‘izetî’l-Hesenetî (m.2002)

Li gor nusxeya li ber destê me di sala 1996an de hatiye nivîsandin. Di serî de bi du beytan wiha dibêje;

*Bi nûnekî sakî çêkim ez nîzam
Da ‘îşqê bigirin qulûb ê sûmam*

*Di ‘ilmê ledun de bikin tum dewam
Pê hîn bin temamên biraê ‘ewam*

Piştî van her dû beytan beşa destpêkê heye. Ev beş 15 beyt e. Piştî vê beşê ‘eqîde di bin sernavê ‘Mebhesa ‘Eqîda Îslamê’ dest pê dike. Ev behs ji 99 beyta pêk tê.

Hersê beytên serî evin.

*Bi navê Xwûda ê Rehîm û rehman
Em çêkin ‘eqîdek bi Kurdî ziman
Ji bo zanîna wan bira ê şîrîn
Bi rukn û erkân û fûrudat ê dîn
Bizanin nemînin di destê le”n
Ne kêşin ‘ezab ew di narê hezîn³¹*

4.3.7- Seyyîd ‘Ebdûlqadîr Erzen - Eqîda Îmanê Ji Bo Muminên Cîhanê (m.1962)

Di sala 2013an de hatiye nivîsandin. Bi tîpê latinî hatiye nivîsandin. Di serî de pêşgotineke bi mensûrî/pexşanî heye. Piştî vê pêşgotinê beşa *hişyarîyê* heye. Ev beş 12 beyt e. Nivîskar di serî de ruknên îslamê îzah dike. Paşê, bi berfirehî behsa ruknên îmanê dike û berhema xwe bi beşa *dawî* xilas dike.

Ev ‘eqîde ji hezar û du sed (1200) beytî zêdetir e. Bi vê hejmara beytên xwe, di dîyalekta kurmancî de ‘eqîdeya herî mezin e.

Hersê beytên pêşî ji ‘eqîda Seyyîd ‘Ebdûlqadîr Erzen ev in:

*Bi hemdîllah min çêkir ev kîtab e
Xwûda bo me bigerîne sewab e
Hemû me’na Ayet û Hedîsan e
Ne ku ji ber xwo min ev nivîsan e
Gelek pêwistî heye bi evan e
Ji bo xort û zarokên me Kurdan e³²*

4.3.8- Melle ‘Ebdulwehab Öncü (Bernîştî) -‘Eqîda Îmanê (m.1937)

Ji keyrê her duwazdeh rêzên bi secî ku wek destpêkekê xwuya dike, ev ‘eqîde ji 156 beytan pêk hatiye.

Serê Berhema Melle ‘Ebdulwehab wiha dest pê dike.

*Eeey birayê ‘ezîz û guhdar
Pir rind û pak û dîndar
Berê xwo bide rêya Xwûdayê Cebbar,
Berê xwo mede rêya kaş û çewt û xwar û mar
Ku ew rêya pîs, rêya şeytan ê xeddar
Hûnê bibin poşîman û belengaz û jar*

31 Abdulhadî Ertekin, *Mela Yasîn Yusrî û ‘Eqîdenameya Wî Ya Bi Navê Ed-Durru’s-Semîn (metn-lêkolîn-ferheng)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, r. 6, 2017

32 Abdulhadî Ertekin, hb. r. 6

*Bi şûnde vegarandin tune,
 Çuqas hûn bikin qêrîn û gazî û hewwar
 Guhdarî bikin ezê bo we bêjim tişteki bi nezm û qa'ide
 Ji dil hişyar bin tê da heye ji bo dînê we gelek faîde
 Bi navê Xwûda Xaliqê bê zewal,
 Gelek hemd dikim ez ji bo Zu'l-celal
 Li canê Mûhemmed resûlê hînar,
 Bibarin Selat û Selam bê jimar
 Digel al û eshabê Wî pîr delal,
 Ji bo dîn telef kirne pîr can û mal
 Piştî Bismelê, Hemdelê, Selwelê,
 Beyan kim bo we 'ehda Qal û Belê³³*

4.3.9- Mela Ehmed Nas (Zinarexî)-Xulasa 'Eqîda Musulmanê Sunnî (m.1937)

Di sala 1992an de hatiye nivîsandin. Mela Ehmed Nas, beşên berhema xwe bi navê 'Behs' ji hevûdû veqetandiyê. Di bin *Behsan* de 'Fesl' bi cih kirîye. Berhem ji 3 behs û xatîmeyekê pêk hatiye. Behsa yekem, 33 beyt e. Behsa duwem, 84 beyt e. Behsa sêyem, 218 beyt e. Xatîme, 123 beyt e. Bi tevahî digihêje 458 beytan.

Hinek beytên 'eqîdeya Mela Ehmed Nas ev in :

*Nuho ku me halo nîyet kirî ya
 Em çêkin li ser mezhebê Sunniya
 'Eqîdek-ji nezana re hem zarûwa
 Bi Kurmancî bî ew bi ezmanê wa
 ...
 Heye bawerî me bi resûlê Xwûdê
 Digel wê şeri'et û teblîx didê*

*Bi ehkamê teklîfîyû wed'îye
 Mêr û hurr û jêra wehî hatiye³⁴*

4.3.10- Mela Yasîn Yusrî (Mele Yasînê Şemê)-Ed-Durru's-Semîn (m.1906-1994)

Hem bi teşeya nezmê û hem bi cûreyê berhema *Mesnewî* ye. Qalibê 'erûzê; mûteqariba heşt pêngavî nesalim (mehzûf) e. Kêşa wê *fe'ûlun fe'ûlun fe'ûlun fe'ûl* e. Bi giştî 72 beyt e.

33 Abdulhadî Ertekin, hb. r.7

34 Abdulhadî Ertekin, hb. r. 7-8

Beyt 1-4: Her çar beytên pêşî hemdê Xwedê û selewatên li ser Resûlê Xwedê, malbat û heval û yarên wî ne.

Beyt 4-6: Naveroka bawernamê cih digre.

Beyt 6-9: Sebeba nivîsandina berhemê aşîkar dike.

Beyt 10: Navê berhemê diyar dike.

Beyt 11-13: Hejmara ruknên îmanê dibêje û pêwistiya baweriya bi wan rave dike.

Beyt 14-24: Bi yazdeh beytan ruknê îmanê ê yekem ku baweriya bi Xweda ye şîrove dike, sifate Xweda ê zatî, subûtî, wucûdî û ezeli yek bi yek bi xwendevanan dide nasîn.

Beyt 25-33: Ji ruknê îmanê ê duyem, baweriya bi firîşteyên Xweda û naskirina hinek firîşteyan em di van beytan de dibînin.

Beyt 34-48: Ruknê sêyem ji ruknê îmanê baweriya bi pirtukên ku Xweda sandiye ji insanen re, çend suhûf/rûpel ji kîjan pêxemberî re hatiye, kîjan pirtûk ji kîjan pêxemberî re hatiye, giringiya Qurana pîroz û hinek wesfên Qurana pîroz em di van 15 beytan de agahdar dibin.

Beyt 49-55: Bi heft beytan baweriya bi pêxemberên Xweda ku ji ruknê îmanê ê çarem e hatiye an ravekirin. Sifetên pêxemberan û hinek taybetiyên wan jî em di van malikan da dibînin.

Beyt 56-64: Ji ruknê îmanê ê pençem baweriya bi roja qiyamet û heşrê ye. Girîngiya vê rojê, amadekirina cehennemê, pira siratê, weznandina xêr û gunehan em bi neh beytan dinasin.

Beyt 65-67: Ev her sê beyt mijara qederê ku ruknê şeşem e tîne zimên.

Beyt 68-69: Bi du malikan hejmara ruknê îslamê û navê wan sedema baweriyan çi ye bi hêsanî, bi zimanekî herikbar û şa’îrane aniye pêşberî me.

Beyt 70-72: Mela Yasîn di beyta 70an de ji xwe re dû’a kiriye û di her dû beytên dawî de jî selat û selamê Xweda ji pêxemberê me Muhemmed (a.s.) û heval û hogir û malbata wî re xwendiyê.

Herdû beytên pîşî;

Dikim bo te şukr û senaya kerîm

Bikî tu bi wan zêde serme ne’îm

Her dû beytên dawî:

We hem di li ser al û sehbê kiram

We etba’ê wan ta bi roja kiyam³⁵

35 Abdulhadî Ertekin, hb. r. 14-25

4.3.11- Mele Xalidê Zengokî Batikî- *Menzûmeya Eqîdeyê (m.1978)*

Ji destpêkek û 18 beşan pêk hatiye. Li gor hejmara beytên herdû rûpelên pêşî û rûpela dawî divê ev ‘eqîde 651 beyt be³⁶. Ji aliyê naverokê ve mijara berhemê; ruknê îman û Îslam û pirsên fiqhê ne.

‘Eqîde weha destpê dike;

Bi navê Xudayê hemî mexluqat

Ku Ellah e daîm bi navê lîzat

Errehmanî rizqa dide ew semed

Errehîmî rehmê dike bê ‘eded

Eqîde dibêjim bi îznê Xuda

Elhemdû lîllahî di her lehzê da

Bi van beyta bi dawî dibe;

Ya ‘ebdek azad ke ji bo rojekî

Ya du meha rojî bigir weqtekî

Weyaxud te’am bide şêst fuqara

Hem bi girî tewbe bike pur cara³⁷

4.3.12- Mele Ebdulhadiyê Comanî- *‘Eqîdeya Îmanê (m. 2004)*

Bi teşeya mesnewîyê hatiye nivîsandin. Li gor îstînsaxa Zeynelabidînê Amidî di nav 13 rûpelan de ku di her rûpelekê de 16 beyt cih digire hatiye nivîsandin. Beşa ‘eqaîdê û li dawîyê beşa îlticayê wek du beş di vê ‘eqîdeyê de ne. Li gor hejmara rûpelan û beytên di rûpelan de bi cih bûne divê ev ‘eqîde ji 190 beytan pêk hatibe.

‘Eqîde weha destpê dike;

‘Eqîdem ev e pê dibim Musluman

Li ser her kesî ferz û ‘eyn e bizan

Çi erkanê Îslamê pêncin yekîn

Şêşin yê Îmanê ji bo ehlê dîn

36 Abdullah Ekici, *Zeynelabidînê Amidî: Jîyan Berhem û Xebatên Wî Yên Destnivîsî*, Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, r. 177, 2014

37 Abdullah Ekici, hb.r. 84-85

Û bi van beyta bi dawî dibe;*Di sala hezar û we sî mîetê**Di gel heştêyû çarê çû j hîcretê**Di bîstê temûzê di weqtê duha**Ji bo nazîmê zarî el fatîha³⁸***4.3.13- Şêx Ehmedê Feqîr - Menzûmeya ‘Eqîdê (m.1832)**

Ev ‘eqîde ji deh beşan pêk hatiye. Cudahîya vê ‘eqîdeyê ji yên mayîn ev e ku menaqêbê her çar Xulefayê Raşîdîn, Hezretê Hesen û Huseyîn û Şêx ‘Ebdulqadirê Geylanî jî di xwe de girtiye. Nivîskar ji bo her yekî beşek amade kiriye. Bi teşeya mesnewîyê hatiye nivîsandin û bi tevahî 163 beyt e. Taybetmendiyê vê berhemê ev e ku herdû beşên pêşî û beşa dawî ne tê de her heft beşên din her yek bi 14 beytan hatiye nivîsandin.

Destpêk weha ye;*Ser defterê îsmî îsmê Allah**Daîm ew e muste‘an billah**Îsmê te ye îbtîdaê esma**Zatê qedîme la kel eşya***Bi van her dû beyta bi dawî dibe;***Ya Rebbî tu bikî bi heqqê Bazî**Ji Ehmed tu xerabiya ne xwazî**Lewra mûtemessikê terîq e**Barî bi wîra bibe şefî’ e³⁹***4.13.14- Hacî Ebdulfettahê Hezroyî - Menzûme Fi’l-‘Eqaid (m.1892-1975)**

‘Eqîdeyê biçûk e. Bi teşeya qesîdeyê hatiye nivîsîn/nûsîn. Bi giştî 63 beyt e. Destpêk weha ye;

*Di tewhîda Xwûda da ‘ebdê kemter**Di bêje nezîmkê wek ‘uqdê cewher**Qedîme xaliqe mewlaye mewsûf**Bi ewsafê kemalê ey hunerwer*

38 Abdullah Ekici, hb.r. 119-120, 193

39 Mehmet Zahir Ertekin, *Şêx Ehmedê Feqîr û Dîwana wî*, Arşîwa taybet. Ev behrem bi pîtê ‘erebî bi nivîsa başûr hatiye nivîsandin. Wek pdf li ber dest e. Lê ji ber ku bê berg e nivîskar û weşanxane ne diyar e.

Dawî bi van beyta di qede;*Îlahî rehmeta te bom e meqsûd**Li fethî tu birêj feydê ji her dur**Tehîyyat selat û hem selaman**Li mewlaê mew hem cumle perwer⁴⁰***4.3.15- Mela Muhammedê Hezanî- ‘Eqîdetu’l-Îman (m.1939)**

Bi teşeya mesnewîyê ava bûye. Bi giştî 118 beyt e. 78 beytên serî ‘eqîde ye. 40 beytên dawî fiqh e. Mijarên fiqhê bi sernavê ‘fesh’ê wek beşekê bi navê ‘fi beyanî be’zel mesâilî’l-fiqhîyyetî’ cuda kiriye.

Her dû beytên pêşî evin;*Navê Allah her tû wî dest pê bike**Hem li pey Rehman Rehîmî çê bike**Hemdê wî ket û ji ber in’amê tam**Ber Mûhemmed sed selat û sed selam***‘Eqîde bi van beyta xilas dibe;***Ey Mûhemmedê Hezanî her mûdam**Bêje ber Ehmed Mûhemmed sed selam**Esselat û wesselamû ya Resûl**Al û eshabê te bin sahib qebûl**Tarîxa hicrê ji bo nezmê bizan**Xeyn û ta û cîm jimar be ey cûwan⁴¹***4.3.-16- Mele Nesreddînê Zoqeydî- Eqîdetu’l-Îman (m. 1935)**

Destpêk, erkânû’l-îslam, erkânû’l-îmanî, mebhesî ehwalî ebnaî’ d-dûnya we’zzecrî ‘enha û mebhesî rîcael feqîr îleyhî subhanehû we te’ala ed-du’âî lî nefsihî we lî walîdeyhî wek çar beşên sereke di ‘eqîde de bi cih bûne. Di binbeşa erkânû’l-îslam de her pênc rûknên îslamê û di binbeşa erkanul îmanê de jî her şeş rûknên îmanê cih digire. Ji van beş û binbeşan mijarên ‘eqîdeyê jî eşkere dibin. Bi giştî 152 beyt e û bi teşeya mesnewîyê hatiye nivîsandin.

40 Doskî, Hb. r. 46-50

41 Doskî, H.b. r. 61-70

Bi van beytan dest pê dike;

*Bi navê Xwûda ez dikim îptîda
Çi navekî şîrîne navê Xwûda*

*Digel hemd û medh û sena û şükür
Ji bo wî Xwûdaê ku emrê me kir*

Beytên dawî evin;

*Di mîzanê bêje mebe tû melûl
Fe‘ûlun Fe‘ûlun Fe‘ûlun Fe‘ûl*

*Di nam û di weznê bibe tû besîr
Fexuz îinne haze’l-emre yesîr*

*Xwûdê rehmêtê ke li nazim mûdam
Digel esl û fesh û hewaşî tamam⁴²*

4.4- ‘Eqîdeyên ku em negihîştin wan

- Şêx Ebdullahê Şemdînî -*Xulaseyê Eqâid*.
- Şêx Muhemmed Hezîn -*Cewheretu’l-Îman*, 200 beyt.
- Hacî Ebdulfettahê Hezroyî -*Tercumeya Bed’ul-Emalî*.
- Şêx Hebibê Qadî -*Menzûmeya ‘Eqâid*.
- Mele Yasîne Şemê -*Tuhfetu’l-Esdîqa*, 333 beyt.
- Mele Ebdulhadiyê Comanî -*Manzûme fî-ridde*.
- Mele Ehmedê Delikî -*‘Eqîdetu’l-Îman-Gulçiqîna Xort û Zarokê Kurdan*, 418 beyt.
- Şêx Mûsayê Mêrdînî
- Muhemmed Helîmê Xursî
- M. Şefîk Aksu⁴³
- Mela Nûrulahê Godişkî: *Çenta Yetîman*⁴⁴
- Şêx Sahib Varol (m. 1983), *Eqîdeya Îmanê*⁴⁵
- Mela ‘Elî ‘İlmî -*‘Eqîde*⁴⁶

42 Doskî, H.b. r. 29-42

43 Zilan, hb. r. 18-19

44 Abdurrahman Adak, *Helbestvanên Klasîk ji Perspektîfa Herêmi: Nimûneya Herêma Bedlîsê*, The Journal of Mesopotamian Studies, C: 1/1, Havîn 2016, r. 39

45 Abdurrehman Adak, *Nêrîneke Giştî Li Ser Helbestvanên Kurdînus yên Herêma Şîrnexê*, Nûpelda, hejmar 9, behar, 2012, r. 29

46 Necatê Zivingî, *Dîwana mela ‘Elî ‘İlmî-Jiyan, Berhem û Helbestên wî*, Banqa Heq, 2012, İstanbul, r. 33-34

ENCAM

‘Eqîdeyên menzûm çawa cih didin xwe hevok bi awayekî din bê vegotin dê baştir be. Wek mînak: cihê xwe di edebiyata kurdî de girtine.

‘Eqîdeya Mewlewî a bi navê *‘Eqîdey Merdiyye* ‘eqîdeya herî mezin e. Bi devoka Soranî hatiye nivîsîn. Hejmara beytên wê 2441 e.

Bi devoka zazakî bi giştî 5 ‘eqîdeyên menzûm peyda bûne.

Bi devoka kurmancî gelek ‘eqîdeyên menzûm hatine nivîsandin. Em gihîştin 16 berheman û me danasîna wan kir, 13 ‘eqîdeyên menzûm jî di lîteratura Kurdî de em ji hebûna wan agahdar in lê em ne gihîştin wan.

Bi devoka Kurmancî cara yekem Şêx Ehmedê Xanî ‘eqîdeyeke menzûm nivîsandiye û bandor li nivîskarên piştî xwe kiriye.

Mela Muhemmedê Hezanî hem bi devoka Zazakî û hem bi devoka Kurmancî du ‘eqîdeyên menzûm nivîsandiye.

‘Eqîdeya ku beşê wê herî zêde ye ‘eqîda Mewlewî ye. Hejmara beşên wê 40 e.

Bi tevahî ‘eqîdeyên menzûm bi teşeya mesnevîyê hatibin nivîsandin jî lê cureyên wek qesîdeyê jî tîn dîtin.

Bi tevahî ‘eqîdeyên menzûm bi tîpê ‘erebî hatibin nivîsandin ‘eqîdeyên bi tîpê latinî hatine nivîsandin jî xwuya dibin.

ÇAVKANÎ

Adak, Abdurrahman, *Helbestvanên Klasîk ji Perspektîfa Herêmi: Nimûneya Herêma Bedlîsê*, The Journal of Mesopotamian Studies, C: 1/1, Havîn 2016, r. 39

Adak, Abdurrahman, *Nêrîneke Giştî Li Ser Helbestvanên Kurdînivîs yên Herêma Şîrnexê*, Nûpelda, hejmar 9, behar, 2012, r. 29

Akçay, Ali İhsan, *Türk Edebiyatında Manzûm Akâidnâmeler: İnceleme Metin*, Doktora Tezî, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, Türk İslam Edebiyatı Bilim Dalı, 2011, r.5-6

Aydın. Ahmet, *Manzum Fıkıh Metinleri – I*, Usul İslam Araştırmaları, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016, ISSN 1305-2632, s.137-147

Çelik, Ahmet, *İnanç Eğitimi Açısından Mağrib’te Kadınlara Yönelik Yazılan Akîde Eserleri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, h. 43, Erzurum 2015, rr. 442-446.

- Çiftçi, Metin, *Eqîdenameyo Zazakî Yê Mela Mehemedê Hezanîyê*, (Metno Transkrîbe kerde, Wekenitîş û Açarnayîş), Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yüksek Lisans, 2015
- Çiftçi, Metin, *Edebîyatê Zazakî yê Klasîk de Eqîdenameyî*, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, Yıl:1, Cilt1, Sayı 2, Kasım 2015, r.117-119
- Doskî. T.Î, '*Eqîdenameyên Kurmancî*, Çapxaney Hecî Haşim, r. 19, 26, Hewlêr, 2010
- Ekici, Abdullah, *Zeynelabidînê Amidî: Jiyan Berhem û Xebatên Wî Yên Destnawîsî*, Teza Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, r. 177, 2014
- Ertekin, Abdulhadi, *Mela Yasîn Yusrî û 'Eqîdenameya Wî Ya Bî Navê Ed-Durru's-Semîn (metn-lêkolîn-ferheng)*, Projeya Lîsansa Bilind a Bêtez, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî, r.6, 2017
- Ertekin, Mehmet Zahir, *Şêx Ehmedê Feqîr û Dîwana wî*, Arşîwa taybet. Ev behrem bi pîtê 'erebî bi nivîsa başûr hatiye nivîsandin. Wek pdf li ber deste. Lê ji ber ku bê bergê nivîskar û weşanxane ne dîyar e.
- Karaca, Songül, Kadızâde *Mehmed Efendî, Manzûme-i Akâid*, (inceleme-tenkitli metin- sözlük-dizin), Yüksek Lisans Tezi, recep tayyip erdoğan üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü türk dili ve edebiyatı anabilim dalı, 2012, r.3
- Kılavuz, Ahmet Saim, "*Akâid*", DİA, cild, 2, s, 212.1989
- Mehwî, *Dîwanî Mehwî*, wêşanên Nefel, r. 120-132, Stockholm, 2007
- Mewlewî, -'*Eqîdey Merdîyye*, lêkolînewe û lêkdanewe mela 'Ebdulkerîm Muderris, pêndaçûnewe Fatih 'Ebdulkerîm, muntedî îqres-seqafî, 1988
- Qoxî, Ahmet Hilmi, *Rehberê 'Ewam Şerha Nehc ul-Enam*, İhsan Yayınları, İstanbul, 2004
- Sevgi, Ahmet, *Molla Câmî'nin Akâit Risalesi ve Türkçe Manzûm Bir Tercümesi*, Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl 2011, Sayı 26, s.1-4
- Yıldırım, Kadri, *Ehmedê Xanî Külliyyatı II*, '*eqîdeya İmanê*, Avesta, r.42, İstanbul, 2008
- Zilan, Bilal, *Di Kitabê Muhemmedê Şêx Ensarî: "Raro Raşt" û "me'lûmatê Dînîye"* (metn û cîgêrayîş), Unîversîteya Artukluyî ya Mêrdînî Enstîtûya Ziwananê Ganîyan yê Tirkîya Şaxê Mayzanistê Ziwan û Kulturê Kurdan, Tezê Lîsansê Berzî, r. 24-25, Mêrdîn, 2016
- Zivingî, Necati, *Dîwana mela 'Elî İlmî-Jiyan, Berhem û Helbestên wî*, Banqa Heq, 2012, İstanbul, r. 33-34

ŞİİRİ MULEMMA Ê ŞAİRANÊ EDEBİYATÊ ZAZAKİ

The Poems Of Zaza Poets Written In The Form Of Mulemma

Zaza Edebiyatı Şairlerinin Mulemma Şiirleri

Murat VAROL¹

XULASA

Mulemma, edebiyatê klasik dı şîira ki bı çend zıwanan ameya nuştış, nameyê inê şîiran o. Şîira mulemma şîirêka zor u çetin a; çunki ina şîir dı şair, hunerê xu yê şîir mojneno ra u zıwananê ki zaneno pê inan şîira xu nuseno. Şîira mulemma dı bendê zıwanan çin o, ya zi yo qeydeyo qeti zi çin o. Şair bı hunerê xu yê şîir, şîira xu ano meydan. Ini şîiri hum bı şıklê beyit hum bı çarrêzi hum zi bı pancrêzi nusiyeni, ya zi bı şıklêko serbest zi yeni nuştış. Şair kamci rêz dı çı zıwan şıxulneno, bı tercihê şair bewli beno. Edebiyatê Zazaki ê klasiki dı çar şairan terzê şîira mulemma dı şîiri nuştı. Ini şairi Ehmedê Xasi, Usman Efendiyê Babiji, Mela Mehemedê Kavari u Mela Ezizê Cebexçuri yi. Ini şîiri her çıqas eyni tewır dı nusiyayi zi benateyê inan dı zaf ferqı estı. Ina xebat dı; çar şairi edebiyatê klasiki ki bı terzê mulemma şîiri nuştı, heyatê inan ra bı kılmi behs beno, dıma şîiri mulemma ê ini şairan diyeni u tetkik beni.

Çekuyi Muhimi: Edebiyatê Klasik, Mulemma, Şîir, Zazaki.

ABSTRACT

Mulemma is a term used for poems composed in multi-languages. The mulemma-style poems are the the most difficult ones in terms of poetic forms, because the poet both shows his ability in the poetry and his competency of knowing various languages. There is no boundary for the languages the poet

1 Wezifedarê Musnayışi, Üniversiteya Bingoli, mvarol@bingol.edu.tr

knows. These types of poems may be written both in quadrants and quintettes. The usage of various languages in the line of verses is determined by the poet. Four poets have written in mülemma-style in the Classical Zazaki Literature; Ehmedê Xasi, Usman Efendiyo Babîj, Mullah Moahamad Kavari and Mullah Aziz Cebexçuri. Although these poets wrote in the same style, their mulemmas differ in many ways. This article is about the lives of these four poets and the analysis of their mulemmas.

Key Words: Classical Zazaki Literature, *mülemma*, poetry, Zazaki

ÖZET

Mülemma, klasik edebiyatta çok dilli şiirler için kullanılan bir terimdir. Mülemma tarzı, şiir şekilleri içerisindeki en zor türlerden biridir, zira şair bu şiir türüyle; hem şiir yeteneğini göstermekte hem de kaç dil bildiğini ortaya koymaktadır. Mülemma şiirinde kullanılan diller için herhangi bir sınır bulunmamaktadır. Bu tarz şiirler hem beyit hem dörtlük hem de beşlik şeklinde yazılabilmektedir. Hangi satırda hangi dilin kullanılacağı şairin tercihinine göre şekillenmektedir. Klasik Zaza edebiyatı şairlerinden dört şair, mülemma tarzında şiir yazmıştır. Bunlar Ahmed-i Xasi, Osman Efendiyo Babîj, Molla Muhammed Kavari ve Molla Aziz Cebexçuri'dir. Bu şairler, her ne kadar aynı tarzda şiir yazmış olsalar da yazdıkları mülemma şiirleri arasında büyük farklar bulunmaktadır. Bu çalışmada; adı zikredilen mülemma şairlerinin hayatlarına kısaca yer verilecek ve sonrasında da bu şairlere ait mülemma şiirleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Edebiyat, Mülemma, Şiir, Zazaca.

1. DESTPÊKERDIŞ

Kelimeya mulemma manaya 'reng reng ya zi rengo têmonayî' dî yena şıxulnayîş. Edebiyato klasik dî ma kelima, terzê şiir vera yena şıxulnayîş. Edebiyato klasik dî şiira ki zaf zıwanan ra ameya meydan, nameyê inê şiiran o. Ino terz dî zafi ra yo rêz yo zıwan dî rêza bin zi yona zıwan dî nusiyena. Têkî mulemmayan dî zi miyanê yo rêz dî ciya zıwani zi yeni şıxulnayîş (Pala, 2000: 299). Yo şairi wext bîwaştên yona zıwan dî şairtiya xu ramocno u nameyê xu bido eşnawıtış ino terz dî şiir nuştên; labelê wextêk ra pê ino terz hetê şairanê namdaran ra zi ameyo şıxulnayîş (Pala ve Kurtuluş, 2006: 539).

Şiira mulemma, dî qeyde nusiyena. Eg zerreyê yo qısım dî her rêz pê yo zıwan biyero nuştış, cı rê vaciyeno mulemmaya tam. Eg zerreyê yo rêz dî ciya zıwani biyeri şıxulnayîş, ino tewr zi beno telmi (Aksoy, 1993: 132).

Diwanan dî qê şiiranê mullemma cayêko xısusî çin o. Şiiri mulemmayi ki bî

terzê gzel nusiyayi miyanê gzelan dı, şiiri ki bı terzê qeside nusiyayi miyanê qesideyan dı, şiir ki bı terzê musammat nusiyayi ini zi miyanê musammatan dı ca geni. Labelê ge ge diwanan dı sernuşteyê şiir dı zê ‘qesideya mulemma, gzelâ mulemma’ nusiyeno u bı ino qeyde xısusiyetê şiir nişan diyeno (Ünver, 1998: 11).

Edebiyatê Fariski dı şairoki dora verin yo diwan tertib kerdo u terzê mulemma dı şiir nuşta, Ebu’l Hasan Şehid b. Huseyino Belxıc o. Şairanê edebiyatê Fariski ra Sa’diyê Şirazi (m. 1292), Hafızê Şirazi (m. 1389), Molla Cami (m. 1492) terzê şiira mulemma dı namdar i. Edebiyatê Erebki dı şairanê dewrê Harun er-Reşid ra (m. 809) Beşşar b. Burd İranıcı (m. 786) şiiranê xu dı terki b u cumleyi Fariski şıxulnayı u terzê mulemma dı şiiri nuşti. Heyna şairanê eyni dewır ra el-Umerani, qê wesıfnayışê Harun er-Reşid terzê mulemma dı şiirêk nuşta. Edebiyatê Tırki dı zi tarixê terzê şiira mulemma heta seserra 13ın şıno. Mewlana Celaleddinê Rumi, Nesimi, Fuzuli, Ehmet Paşa, Esrar Dede, Niyaziye Mısrı u zaf şairan ino terz dı şiiri nuşti (Ünver, 1998: 12-31).

Edebiyatê Kurdki ê klasiki dı şairi ki tewrê mulemma dı şiiri nuşti miyanê inan dı Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Nali, Salim, Mistefa Begê Kurdî u Şêx Riza Talebanî cayêko muhim geni (Yıldırım, 2013: 9).

Şairanê edebiyatê Zazaki zi çend şiiri mulemma nuşti. Şairanê edebiyatê Zazaki ê klasiki ra çar şairan, her yoyi yo şiira mulemma nuşta u teselê inê terzi kerda.

2. HEYATÊ NUŞTOĞANÊ ŞİİRA MULEMMA

Edebiyatê Zazaki ê klasiki dı çar nuştoğan terzê mulemma dı şiiri nuşti. Inê şairi Mela Ehmedê Xasi, Usman Efendiye Babiji, Mela Mehemedê Kavari u Mela Ezizê Cebexçuri yi.

2.1. Mela Ehmedê Xasi

Mela Ehmedê Xasi, serra 1867 dı nahiyeya Hezani ya ki besteyê qezaya Licê ê Diyarbekuri ya etiya dı ameyo dinya. Xasi, eşira Xas ra yo u ino rıd ra zi pa vani Ehmedê Xasi. Nameyê babiyê ey Hesên Efendi yo. Nameyê dadiya ey zi Medine ya.

Mela Ehmedê Xasi, esilê xu qezeya Çolig Darayeni ra yo. Pirikê ey Mela Usman, nehiyeya Hezani dı melati kerd u etiya dı mendo. Xasi, icazet ra pê wextêko kılm memurti kerd u uca ra pê zi bı wesfê muderrisi tayin bı Hezan. Etiya ra pê zi bı miftiyê Licê; ancax wextêko kılm ra pê istifa kerd. Xasi bı nameyanê Ehmedê Xasi, Mela Ehmedê Xasi, Seydayê Xasi, Xocewo Xasi, Xasi yeno şınasnayış. 18 Sibat 1951 dı wefat kerd u Hezan dı defin bı (Lezgîn 2014; Yergin 2015a; Yergin 2015b).

2.2. Usman Efendiyo Babij

Usman Efendiyo Babij, serra 1852 dı dewa Bab a ki besteyê qezaya Urfa Siwereg a ina dew dı ameyo dinya. Nameyê piyê ey Heci Eyub Efendi yo, nameyê dadiya ey zi Emine Xanım a. Dersi verini babi xu ra giroti. Muftiyê Siwereg Zulfikar Zuhtu Efendi het wend. Serra 1882 dı icazetê xu girot u dest bı memurti kerd. Serra 1905 dı mergê Muftiyê Siwereg Zulfikar Zuhtu Efendi ra pê bı muftiyê Siwereg u 24 serri ino wezife icra kerd. 23 Edar 1929 dı wefat kerd u Siwereg dı defin bı. Usman Efendi merdımêko zerrnerm bı. Siwereg dı zaf ameni sinayış. Alımêko muteber bı u şari qıymet dayni cı. (Berz 1995; Acarlar ve Guzeller 2007; Kırcan 2014).

2.3. Mela Mehemedê Kavari

Mela Mehemedê Kavari, serra 1941 dı dewa Şatos a ki besteyê qezeya Çoligi Darayeni ya ina dew dı ameyo dinya. Şarıstanê Muş dı medrese wend u serra 1966 dı Camiya Kurşuni ê Diyarbekır dı destp bı melati kerd. 29 serri ino wezife kerd u serra 1995 dı bı teqawıt. Inka Diyarbekır dı cuyenı. (Kavari, 2004)

2.4. Mela Ezizê Cebexçuri

Mela Ezizê Cebexçuri, goreyê qeydo resmi 10 Temmuz 1945 dı dewa Şeng ê merkezê Çoligi dı ameyo dinya. Esilê xu Kuertew ra yo. Babiyê ey Mela Mehemed Efendi yo. Dadiya ey zi Safta Xanım a. Mela Ezizi dersi verini babiyê xu ra giroti. Babiyê ey zi mela bı u ey ra dersi Qur'an, Erebki u Eqaid giroti. Dıma zi medreseyan dı tehsilê xu rê devam kerd. Benateyê serranê 1959 u 1969 dı medreseyanê Bingol, Diyarbekır, Batman u Mardin dı wend. Wendışê medrese ra pê benateyê serranê 1969-1972 dı Mektebê İmam Xêtib ê Xarpêt teber ra qedina. Dıma zi liseya Çolig teber ra wend u tamam kerd. 1975 dı Üniversiteya Erciyes dı dest bı tehsilê lisansi kerd u 1979 dı bı mezun. Serra 1989 dı Üniversiteya Erciyes dı qısmê Huquqê İslam dı dest bı master kerd u 1991 dı bı mezun. 1995 dı zi tehsilê doxtora tamam kerd. 2002 dı bı doçent, 2009 dı Fakulteya İlahiyat ê Üniversiteya Dicle dı bı profesor. 2011 ra heta peyniya 2015i Üniversiteya Bingol dı xebitiya. Etiya dı bı paştgirê rektor u dıma zi bı dekanê fakulteya ilahiyat. Aşma vêrin a serra 2016 dı bı teqawıt. (Narin 2016; Varol 2016)

3. ŞİİRİ MULEMMA Ê ŞAİRANÊ EDEBİYATÊ ZAZAKİ

Şairanê edebiyatê Zazaki ra çar şairi, terzê mulemma dı şiiri nuşti. İni şiiran dı goreyê çagırotış, şıkl u rêzkerdişê zıwanan ferqi esti.

3.1. Mulemmaya Mela Ehmedê Xasi²

Mulemmaya Mela Ehmedê Xasi pancrêzi ya u 8 bendan ra yena meydan, mulemma dı piyêr piya 40 mısrayi esti. Bı weznê aruz nusiyaya u qalibê cı zi fâilâtun / fâilâtun / fâilâtun / fâilun o. Pancrêzanê mulemma dı her rêz dı yo zıwan ameyo nuştış; inê zıwani zi Tırki, Erebki, Farıski, Kurmanci u Zazaki yi (Yergîn 2015b: 58).

Merheben ya men ‘ela bîl husnî teqwîmel-beşer (er)
 Hafiziş Xaliq şevêd ez çeşmê bednam û nezer (fr)
 Mewcûdê esbabû latû we ma mînha seder (er)
 Dil ji qeyda leşkerê ‘xem kir reha weqtê seher (kr)
 Ah û nalînê verênî bî vinî, nêmend eser (krd)

Faqe heqqen şe’nuhu eqranuhu mîn ‘xeyrî şek (er)
 Xatirê ma der î pîş manedê an eshabê sek (fr)
 Ruhime diydi revanım, ben de gitdim, kalma tek (tr)
 Yek bibin, ta yek bibînin, wek du çeşmê neh felek (kr)
 Husn û xulqî bi nisbet yê, nisbetê ma xeyr û şer (krd)

Men yelumnî lem yezuq bel zaqe mîn xemrîl edes (er)
 Huccetê estî melameş kî neşod kebke qefes (fr)
 Müflisi sem û beserdır, o ne görsün, bu ne ses (tr)
 Daweta sûret lewendî, kî nebûbe, nîn e kes (kr)
 Ma ‘eleyna van, nameyê laîmê îbnê Seqer (krd)

Fa’lemen fellahu xeyrun hafizen halen-newa (er)
 Xasî ya, ba sebr û şewta nûr şevêd narê hewa (fr)
 Rehberindir bil bu derdden, çünkü odur deva (tr)
 Yawerê rindan, nebî Ehmed, çi insaf û wera (kr)
 Dûrîyey yîne hevalo, kufırî ya, ey bêxeber (krd)

-
- 2 Mulemmaya Mela Ehmedê Xasi, destnuştêyê Zeynelabidin Amedi ra geriyaya, Roşan Lezgîni transkribe kerda u omara yoyın a kovara Şewçila dı zi neşır kerda. Lezgîni ra pê Mehmet Yergîni tezê xu yê master dı ca daya ina mulemma, Ehmed Kırkani zi omara hotın a kovara Şewçila dı mulemmaya Ehmedê Xasi u Ehmedê Xanî naya têvera. Wırdi nuştöxan zi transkripsiyonê Lezgîni şıxulnayo. Labelê mabenê Lezgîn, Yergîn u Kırkani dı wendışê çend kelimeyan dı ferqî bibi. Qê ina meqale zi mulemmaya Ehmedê Xasi dı, transkripsiyonê Lezgîni esas geriyayo; labelê goreyê ferqê wendışi ê Kırkan u Yergîni ra zi istifade biyo. Çıyo ki ferq tede esto, goreyê gıraniya tercihê nuştöxan ca diyo cı. (Qê neşiranê mulemmaya Xasi bioniyên: Lezgîn, 2011: 7-9; Yergîn, 2015b: 58-60; Kırkan, 2012: 56-62)

Mewtuhu xeyrun lehu men fit-tereqqî lem yekun (er)
 Hey şevêd an kî bixwaned der dileş îlmê ledun (fr)
 Ma'demî ehvalî 'alemdır benim qalbım bugün (tr)
 Dewleta Şabur û Xaqan im li ser textê Hesên (kr)
 Xet û xalan ra eger nêbo, çi zanê ma keder? (krd)

Fate nûr-ul hikmetî fî darî men fîha 'emûn (er)
 Xasî ya xafil meşev ba în meqaleet ez derûn (fr)
 Ruhî xızlane sîluk çoq itdi erbabi finun (tr)
 Yazî û xettê Humayun da bi te'wîlî zebûn (kr)³
 Eşkera va dîtîşey Homay mehal û bê xeter (krd)

Men ye'ibû dînena ehlul hewayê bî'sel cehûl (er)
 Hikmetê îrah nedaned merdê şebrah û ecûl (fr)
 Made-i Musa de olan nice ehbar u fûlul (tr)
 Damena şeyx Şeqqî girtin, bi wî re bûn xezûl (kr)
 Sûretê yîne sîya bo, yewme tesweddu suwer (krd)

Fexle'en ne'leyne kella tuncî mîn seyfil-melam (er)
 Xatemê xub û 'ereb ra ta konem 'erzê meram (fr)
 Reşhe-i xamem burada dökürdürlerden kelam (tr)
 Yar û exyaran ku dîtin aferîn gotin tamam (kr)
 Yo sebeb ra ma zî bizan pêş kerî, na zî şeker (krd)

3.2. Mulemmaya Usman Efendiyê Babjî⁴

Mulemmaya Usman Efendi wextêko nezdi dî kîş biya. Ehmed Kırkani wextê hedrekerdîşê tezê xu yê masteri dî ina mulemmaya Usman Efendi, Arşivê Meşiheti dî diya. Arşivê Meşiheti, nuşteyanê muftiyan kom kena u Usman Efendi zi mudêko derg muftiti kerd bi. Ino rîd ra, dî şiiiranê Usman Efendi zi ino arşiv dî ca girot. Inê şiiiran ra yo bî terzê mulemma ameya nuştîş. Şiir dî zîwani Farîskî, Erebkî u Tırkî ameyî şixulnayîş. Mulemmaya Usman Efendiyê Babjî dî Zazakî çin a (Kırkan, 2015: 55).

3 Transkripsiyonê Roşan Lezgîni dî vajiyeno ki, zîwanê ina mîsra nêameyo tesbitkerdîş; labelê Mehmet Yergin tezê xu yê master dî vano, goreyê rêzkerdîşê zîwanan ina mîsra Kurmancî ya. (Bioniyên; Lezgîn, 2011: 7; Yergin, 2015b: 60)

4 Ehmed Kırkani him tezê xu dî ca dayo mulemmaya Usman Efendi him zi kovara Şewçîla omara 14ın dî ina mulemma neşir kerda. (Bioniyên: Kırkan, 2014: 34-35; Kırkan, 2015: 54-58)

Ey qelem feryadi ber ber dergi an muherrem (fr)
 Mûsa Kazim ke şud ber xelqê o mehzi kerem (fr)
 Asîtaneş bûs kun pes ez hezaran îhtîram (fr)
 Hem bixwan ber an hekîm ez ma duayê dem bi dem (fr)
 Dewrêzen ber yek qedem manend pîrê Movlewî (fr)
 Çak kun der asîtaneş muhbeti dûstarî hem (fr)

Fexredî' fi babîhî we exred lehu bî'l-îbtîhal (er)
 Keyfe yuqbelu ma cera wellewze'l-muhterem (er)

Ey semai ilm û irfanın munevver ahteri (tr)
 Mahzen ilm-i Arap hem mecmei' fenni Acem (tr)
 İzz o ikbalin mezid etsin Huda-i lem yezel (tr)
 Ehli ihsanın ki oldur herkese emri ehem (tr)
 -----(na rêz nêwaneyêna)
 Kalmayım devrinde Kazım me'yûs'n-niem (tr)
 Çun kalemden eyledim feryad-ı istimdadımı (tr)
 Yazdı küstahane feryadım sana aciz kalem (tr)

Qed eredu ma bîbalîke babe şeyxe'l-muslimîn (er)
 Fe'ntezi'r ya Es'ed yufteh leke babu'l-kerem (er)
 Tewe'l-lahumme umrehu we e'tî îqbalen yedûm (er)
 We ehsîn Ellahumme fi'-uxra lehu îzzen etem (er)

3.3. Mulemmaya Mela Mehemedê Kavari

Mulemmaya Kavariçi diwanê ey dî ca gena. Diwanê ey bî nameyê *Dîwanê Muhammedê Kavari* serra 2004 dî neşir biyo. Diwanê Kavari dî şîiri ey hım bî herfanê Latinki hım zi bî herfanê Ereki ca giroti. Rîpelê kışta raşt dî bî herfanê Ereki, rîpelê kışta çep dî zi bî herfanê Latinki nuşteyan ca girot. Mulemmaya ey rîpelê 48ın dî ca gena.

Der Xerîbî Çarbend

Xerîbî zor a ey bira (za)
 Ger rohnî bidî wek çira (kr)
 Vatan gelir her hatıra (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

Ena xerîbî ez kerda pîr (za)
 Serferaz bûm, bûm wek esîr (kr)
 Kaybettim aşîkar u sır (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

Dêrd xerîbî çiqas pîl î (za)
 Bê weznandin ‘elb û kelî (kr)
 Yüklendirse ezer fili (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

Ez welat ra bîya durî (za)
 Doz û da‘wa min bihurî (kr)
 Hatımda kalmadı sırrı (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

Xerîbî de estî esrar (za)
 Bûn çinarê hebîb necar (kr)
 Antakya da asi su var (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

Kavarî şew û roj vano (za)
 Dawî naye derd giran o (kr)
 Sabır mevladan ayan o (tr)
 Xerîb der min karkerdest (far)

3.4. Mulemmaya Mela Ezizê Cebexçuri

Mulemmaya Mela Ezizê Cebexçuri, diwanê Mela Eziz Cebexçuri *Diwon Cebexçuri* dı ca gena. Şiira mulemma bı nameyê *Babil Zonon* qısıme heştın rêza dıym dı ca girota u benateyê rıpelanê 334 u 337 dı viyerena ra.

Babil Zonon

Çim tu siyê zê marı siye (za), ey çavreşamin çav belek (kr)
 Enti hısnı fi felekik (er), kiskanır senden melek (tr)

Sert awır med mı medejn (za), ez bêkesim der vê dıyar (kr)
 İn lem yerhemniyellahu (er), kim bana yardım yapar (tr)

Sinayê mı, mı ra yers biyo (za), çuyê nav dujminê dostan (kr)
 Keyfê yeşri hubbi minki (er), birkaç miskini Hindistan (tr)

Ez kota bêxt tu İlahi (za), tu lihalê mi binêri (kr)
 Fa‘tuqni ‘ebdeke’l abıq (er), istemem senden anberi (tr)

Qelemê 'ef gunon mı ser (za), bikişîne wekê lale (kr)
Fe'l 'ef wu şanuke'l 'ali (er), bunu bende icar eyle (tr)

Nê misk û 'enber wazena (za), nê zêr û zîv dixwazim ez (kr)
Siwa gufranike ya Reb (er), senden bir şey istemem ben (tr)

Her zown viraştê Homê yo (za), lora ayetêk mezin e (kr)
Fe 'ela kulli zi aqlin (er), gitmektir onun izine (tr)

Ma pê çar zownon napêra (za), feleka babilê ziman (kr)
Feya lillahi min durrin (er), diziverdi gul û mircan (tr)

4. XISUSİYETÊ MULEMMAYAN Ê ŞAİRANÊ EDEBİYATÊ ZAZAKI

Mulemmaya Ehmedê Xasi, miyanê mulemmayanê Zazaki dı, şîira tor derg a. Yona xususiyetê ina mulemma zi miyanê mulemmayan dı zıwanan gore, zıwani rêk ziyed ina mulemma dı ca geni. Mulemmaya Xasi bı panc zıwanan nusiyaya; ini zıwani Ereбки, Fariski, Kurdki, Tırki u Zazaki yi. Ina mulemma bı pancrêzi nusiyaya u heşt pancrêzan ra yena meydan. Goreyê cadayişê zıwanan zi pancrêza verin, pancrêzanê binan ra ciya ya. Pancrêza verin dı rêza verin Ereбки, rêza dıyın Fariski, rêza hirıyın heyna Ereбки, rêza çarın Kurdki, rêza pancın zi Zazaki ya. Hot pancrêzanê binan dı zi rêza verin Ereбки, rêza dıyın Fariski, rêza hirın Tırki, rêza çarın Kurdki, rêza pancın zi Zazaki ya. Ino tewr gore miyanê pancrêzanê mulemmaya Xasi dı teyna rêza hirın ê pancrêza verin dı herındê Tırki dı Ereбки ca giroto.

Goreyê nuştış u rêzan mulemmaya tor serbest ê Usman Efendi ya. Mulemmaya Usman Efendi dı hirı zıwani ameyi şıxulnayış, ini zıwani Ereбки, Fariski u Tırki yi. Mulemmaya Usman Efendi çar qısımın ra yena meydan. Qısımın verin Fariski, qısımê dıyın Ereбки, qısımê hirın Tırki, qısımê çarın heyna Ereбки yo. Qısımê verin dı şeş rêzi esti u heme zi Fariski yi. Dıma zi yo qısımın dı rêzın ca geno u ino zi Ereбки yo. Qısımê hirın dı heşt rêzi pêdima yeni u heme Tırki yi. Qısımın pêyin dı çar rêzi esti u heyna Ereбки yi.

Mulemmaya Mela Mehemedê Kavari, şeş çarrêzan ra yena meydan. Inê qısımın dı zıwani ki ameyi şıxulnayış bı eyni rêz ca geni. Goreyê rêzkerdişê çarrêzan, rêzi verin dı Zazaki u Kurdki, rêzi dıyın dı Tırki u Fariski ca geni. Qısımê Fariski nêbedılyayo u heme rêzan dı bı eyni ifade ca giroto.

Mulemmaya Mela Ezizê Cebexçuri bı usulê beyit nusiyaya u ina mulemma dı heşt beyiti ca geni. Her rêz dı, dı zıwani ameyi şıxulnayış u cayê zıwanan heme beyitan dı zêcê yo. Goreyê rêzkerdişê zıwanan, rêzi verin dı zıwani Zazaki u Kurdki, rêzi dıyın dı Ereбки u Tırki ca geni.

Çar şairanê edebiyatê Zazaki, çar şiiri mulemma nuşti; labelê çar şiiri zi yobinan ra ciya yi. Inê mulemmayan dı zıwani Erebki, Farıski, Kurdki, Tırki u Zazaki ameyi şıxulnayış. Goreyê cagırotış u rêzkerdışê zıwanan, mulemmaya Ehmedê Xasi dı zıwani Erebki, Farıski, Kurdki, Tırki u Zazaki; Usman Efendi dı Farıski, Erebki u Tırki; Kavari dı Zazaki, Kurdki, Tırki u Farıski; Cebexçuri dı zi Zazaki, Kurdki, Erebki u Tırki ca giroto. Mulemmaya Xasi dı 40, Usman Efendi dı 20, Kavari dı 12, Cebexçuri dı zi 16 rêzi esti.

Mulemmayi Kavari u Cebexçuri bınêna maneni yobinan. Wırdi mulemmayi zi goreyê usulê beyit nusiyayi, wırdi mulemmayan dı beyita verin dı verco zıwanê Zazaki dıma zi zıwanê Kurdki ca giroto. Mulemmayan dı rêza dıyın bedıliyaya. Kavari dı rêza dıyın dı verco Tırki dıma zi Farıski yena. Cebexçuri dı zi verco Erebki dıma Tırki ameya.

Edebiyatê miletanê binan dı terzê mulemma, zafi ra pê beyit nusiyeno; labelê edebiyatê Zazaki dı mulemmaya Ehmedê Xasi pancrêzi, mulemmaya Usman Efendi zi bı terzo serbest ameya nuştiş.

Mulemmayi ki pê zıwananê miletanê binan ameyi nuştiş, zafi ra dı zıwani ameyi şıxulnayış. Yani şiira ki bı beyit nusiyaya, yo rêz dı yo zıwan, rêza bin dı zi yona zıwan ameyo şıxulnayış; feqet mulemmayanê Zazaki dı heme mulemmayan dı hiri u hiri ra cor zıwani şıxuliyayi.

Mulemmayanê edebiyatê miletanê binan dı zerreyê yo rêz dı, yo ra zêdiyer zıwan şıxulnayış zaf tercih nêbiyo; ancax mulemmayanê Kavari u Cebexçuri dı her yo rêz dı, dı zıwani şıxuliyayi. Ino weziyet zi yona xısusiyetê mulemmayanê Zazaki yo.

5. NETİCE

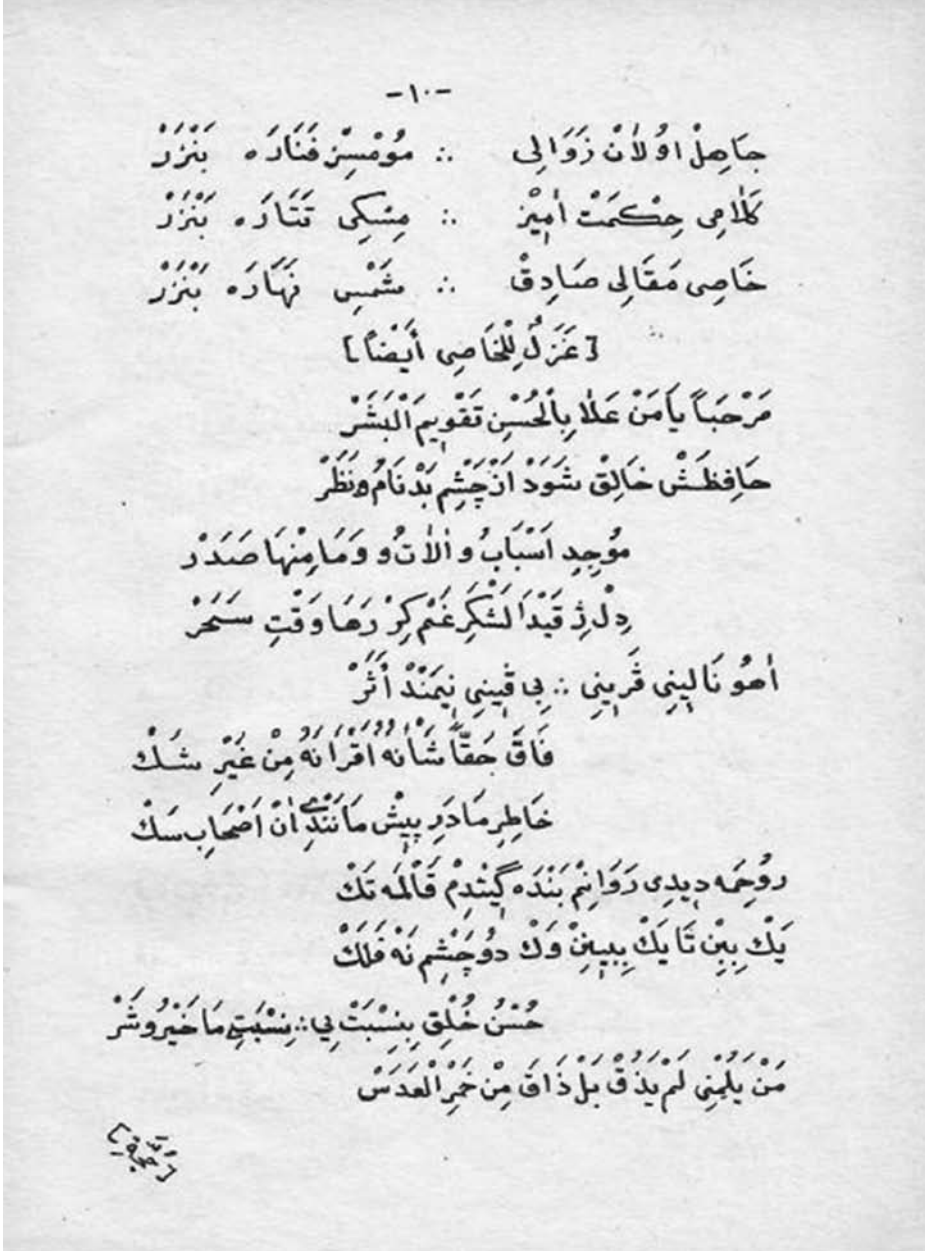
Terzê mulemma dı şiirnuştiş, edebiyato klasik dı terzêko verin o. Şairanê edebiyatê Zazaki zi ino terz dı şiiri nuşti. Miyanê rêzanê şiira mulemma dı aheng, mana u qafiye muhim i u şairanê mulemmayanê Zazaki inê xısusan rê diqet kerdo. Benateyê rêzan dı hım aheng u qafiye esti hım zi goreyê mana rêzi yobinan keni tamam.

Mulemmayanê şairanê edebiyatê Zazaki dı teyna şiira Usman Efendi dı Zazaki çin a. Mulemmaya Ehmedê Xasi dı rêza Zazaki, peyniya pancrêzan dı; Kavari u Cebexçuri dı Zazaki rêza verin dı ca giroto. Goreyê cagırotışê zıwanan benateyê mulemmayan dı ferq esto. Mulemmayan dı tor zaf panc, tor tay zi hiri zıwani şıxuliyayi. Goreyê rêzan şiira tor derg ê Xasi, rêk kılm zi ê Mela Ezizi ya.

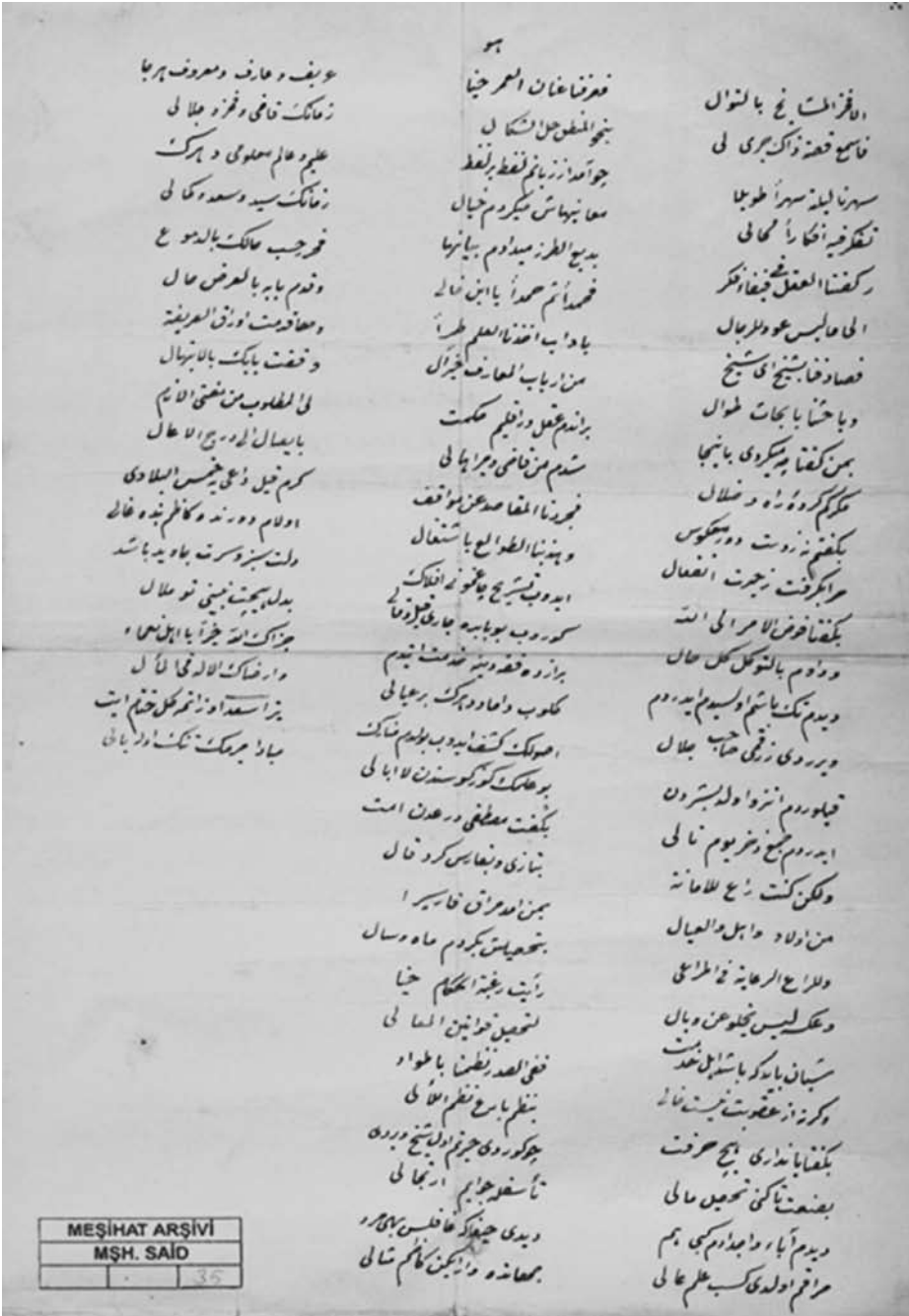
ÇIMEYÎ

- Acarlar, M.S., Guzeller, M. (2007), *Mewlido Dimilî (Zazakî)*, Diyarbekır: Enstituya Kurdî ya Amedê.
- Aksoy, H. (1993), “Kınalızâde Ali Çelebi ve Mulemma’ Na’tı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (7-8), r. 125-144.
- Berz, K. (1995), *Namdarê Sêwregi*, Stockholm: İremet
- Kırkan, E. (2012), “Mulemmaya Ehmedê Xanî û Mulemmaya Ehmedê Xasî”, *Şewçila*, (7), r. 56-62.
- _____ (2014), “Mewlîdê Usman Esad Efendiyo Babijî Biyişa Pêxemberî”, *Enstituya Zwananê Ganiyan ê Üniversiteya Mardin Artuklu*, Tezê Masteri.
- _____ (2015), “Usman Esad Efendî û Mulemmaya Ci”, *Şewçila*, (14), r. 54-58.
- Lezgîn, R. (2011), “Mulemmaya Ehmedê Xasî”, *Şewçila*, (1), r. 7-9.
- _____ (2014), “Derheqê Xasî û Eseranê Ey De”, *Şewçila*, (12), r.29-45.
- Mela Aziz BEKÎ (2015), *Diwon Cebexçuri*, Bingol: Neşirê Üniversiteya Bingoli.
- Mela Muhammedê KAVARÎ (2004), *Dîwanê Muhammedê Kavarî*. (Neşirxane u cayê neşiri bewli niyo)
- Narin, İ. (2016), “Fıkha Adanmış Bir Ömür: Abdulaziz Beki Hayatı, Eserleri ve Fıkhi Görüşleri”, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (6/12), r.173-192.
- Pala, İ. (2000), *Ansiklopedik Divan Şiir Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.
- Pala, İ., Kurtuluş, R. (2006), “Mülemma”, *DİA*, (31), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı
- Ünver, N. (1998), “Eski Türk Edebiyatında Mülemma”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara. (Tezê Lisansê Berzi)
- Varol, M. (2016), “Diwanê Mela Eziz Cebexçuri”, Enstituya Zıwananê Ganiyan ê Üniversiteya Bingoli. (Tezê Lisansê Berzi)
- Yergin, M. (2015a), “Mewlidê Mela Ehmedê Xasî De Tesîrê Mewlidê Mela Huseynê Bateyî”, *International Journal Of Kurdish Studies*, (1/1), r. 98-109.
- Yergin, M. (2015b), “Mewlidê Mela Ehmedê Xasî”, *Enstituya Zwananê Ganiyan ê Üniversiteya Mardin Artuklu*, Tezê Masteri.
- Yıldırım, K. (2013), “Klasik Arap, Fars, Türk ve Kürt Şiirinde Mülemma”, *Mülemma*, (1), r. 7-11.

İLAWEYİ

İlave-1: Mulemmaya Mela Ehmedê Xasi ra rîpelêk. (Ehmedê Xasi, Kitabu Buşra el-İbadi fi ilm'i-itiqadi, Neşirxaneyê el-Mektebu'l-İslamiye, Diyarbekır, Tarîxê neşri çin o, r. 10-12.)

İlave-2: Mulemmaya Osman Efendiyê Babiji. (Ehmed Kırkan, "Mewlîdê Usman Esad Efendîyo Babijî Bîyîşa Pêxemberî", Enstituya Zwananê Ganiyan ê Universiteya Mardin Artuklu, Tezê Masteri, Mardin 2014, r.149)

۲.۸. بَابِلْ زُونُونْ

چِيم تُو سِييِي زِي مَارِ سِييِي اِي جَافُ رَشَا مِنْ جَافُ بَلْكَ
اَنْتِ حُسْنِي فِي فَاكِكْ قِصْفَانِرْ سَنَدُنْ مَلَاكْ

سَرَتْ اَوْرُ مَدُ مِي مَدْرُنْ اَزْ بِيكِيْمْ دَرُ فَيِ دِيَارُ
اِنْ لَمْ يَرْحَمْنِي اللّٰهُ كِيْمْ بِنَا يَارِدِيْمْ يَابَارُ

سِيِنَايِي مِي م رَا يِرْسِنْ بِيُو جُوِيَه نَافْ دُوْرُ مَنِي دُوْسْتَانُ
كَيْفَ يَشْرِي حُبِّي مِنْكَ بَرُ فَاچْ مِسْكِيْنِي هِنْدِسْتَانُ

اَزْ كُوْتَا بِيخْتُ تُو اَلْهِي تُو لِحَالِي مِي بِنِيْرِي
فَاعْتَقِنِي عَبْدَكَ الْاَبِقُ اسْتَمَمْ سَنَدُنْ عَنْبَرِي

قَلَمِي عَفُوْ كُنُوْنُ مِي سَرُ بِيكِيْبِيْنَه وَكِي لَالَه
فَالْعَفُوْ سَانَكَ الْعَالِي بُوْنِي بَنْدَه اِحْرَا اَيْلَه

نَه مِسْكَ وُ عَنْبَرُ وَاَزْنَا نَه زَيْرُوزِيْفْ دِيخُوْازِمُ اَزْ
سِيُوِيْ عَفْرَانِكْ يَارَبْ سَنَدُنْ بَرُ شَيْءُ اسْتَمَمْ بِيْنُ

هَرُ زُوْنُ قِرَاشْتِي هُوْمِي يُو لُوْرَا اَيْتِيْكَ مَزِيْنَه
فَعَلِي كُلْ ذِي عَقْلٍ كَيْتَمَكْدِرُ اُوْنِيْنُ اِيْرِيْنَه

مَا يِي جَارُ زُونُونُ نَا يِيْرَا فُلْكََا بَابِلِي زِمَانُ
قِيَا بِلْه مِنْ دَرُ دِيْ يُوِيْرُدِي كَلْ وُ مَرْجَانُ

İlave-3: Mulemmaya Mela Azizê Cebexçuri. (Mela Aziz Beki, *Diwon Cebexçuri*, Neşirê Universiteya Bingoli, Bingol 2015, r.335-337)

دَرِ غَرِيبِ چَارِ بِنْدِ

غَرِيبِ ظُورًا آيِ بِرَا گَرِ زُوھِنِي بِدِي وَكِ چِرَا
وَطَنِ گَلِزِمَرِ خَاتِرَا غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

+++

أَنَا غَرِيبِ أَزِ كَرْدَا بِبِزِ مَرِ فِرَازِ بَوْمِ بَوْمِ وَكِ آسِزِ
قَلْبِ آيْتِمِ أَشِكَارِ مِزِ غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

+++

دَرِدِ غَرِيبِ چِقَاصِ بِبِلِي بَسِي وَزَنَانِدِنِ عَلْبُو كَيْلِي
بُكَلْتِرِنَسَه أَزَرِ فِيلِي غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

+++

أَزِ وَلَائِرَا بِبِا دُورِي دُورُو دَعْوِي مِزِ بِهُورِي
خَاتِرِمِدَا قَالِمَادِ سِيرِي غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

+++

غَرِيبِيْدَه أَنَسْتِ أَنَسِرَارِ بَوْمِ جِنَارِي حَبِيبِ نَجَارِ
أَنطَاكِبَه دَه عَاصِي سُو وَازِ غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

+++

كَافَارِي شُورُزُ فَنَانُ دَاوِي نَايَه دَرِدِ گِرَانُ
صَبِرِ مَوْلَادَانِ عَيَانُ غَرِيبِ دَرْمِنِ كَارِ كَرِ دَسْتِ

...

İlawe-4: Mulemmaya Mela Mehemedê Kavari. (Mela Mehemedê Kavari, *Dîwanê Muhammedê Kavari*, Neşîrxane u cayê neşîri bewli niyo, 2004, r. 48)

ZAZACA VE KURMANCCA İSİMLERDE ÇOĞULLUK

Plurality in Zazaki and Kurmanji Nouns

Mehmet ASLANOĞULLARI¹

ÖZET

Kavram olarak çoğulluk, dillerdeki sözcüklerin sayısını gösteren bir dilbilgisi kategorisidir. Çoğul denilince akla ilk gelen sözcük kategorisi isimler olsa da aslında dillerde çoğulluğa yalnızca isimlerde değil, sıfatlarda, zamirlerde ve fiillerde de rastlanmaktadır. Dillerin çoğulluk algısı genel itibariyle bir sözcüğün tekil -bir adet- veya çoğul -birden fazla- olması üzerine kuruludur. Ancak Türkçe gibi dillerde olduğu gibi isimlerin tekil ya da çoğul olması durumu dışında Arapça gibi kimi dillerde ikil isimler de bulunmaktadır. Zazaca ve Kurmancca isim türleri açısından incelendiğinde sayı açısından isimlerin tekil veya çoğul olduğu görülmektedir. Ancak çoğulluk her iki dilde aynı şekilde kullanılmamakta, iki dil arasında sayının belirtilmesi hususunda bazı farklar olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada Zazaca ve Kurmancca isimleri sözdizimi ve ismin halleri açısından karşılaştırarak iki dil arasında isimlerde çoğulluğu benzerlik ve farklarıyla göstermeye çalışacağız. Ayrıca izafe (tamlama) yapılarında beliren çoğulluk durumunu da inceleyeceğiz. Böylelikle akrabalık bağları ve etkileşimleri üzerinde önemli tartışmalar yapılan Zazaca ve Kurmanccanın dilbilgisi açısından mukayesesine az da olsa katkıda bulunmayı ümit ediyoruz.

Anahtar Sözcükler: Zazaca, Kurmancca, İsimlerde Çoğulluk, Yalın Hal, Bükünlü Hal

1 Wezifedarê Musnayîşî, Universitaya Çolig, Zıwani u Edebiyatê Rocvete, Qısuma Zıwan u Edebiyatê Zazaki, maslanogullari@bingol.edu.tr

ABSTRACT

Plural is a grammatical category of number in many languages. When we mention plurality, the first thing occurring in the mind is the category of nouns, but we see plural in other types of words such as adjectives, pronouns and verbs. The general perception of the languages is based on singular and plural nouns, that is, a noun may only be one -singular- or more than one-plural. But unlike Turkish and Zazaki, there are dual numbers in languages like Arabic. When we study Zazaki and Kurmanji nouns we notice that these two languages have a singular and plural form in terms of number. But plurality is not reflected in the same way in these two languages. I will compare the usage of plural nouns in terms of syntax and cases, so the similarities and differences between two languages will be more comprehensible. And as the plurality of nouns appear in the *Izafe* constructions, I will touch on the plurality in the possessive constructions as well. Thus, the comparison of Zazaki and Kurmanji, whose relationship and interaction is discussed substantially, will be performed in terms of grammar.

Keywords: Zazaki, Kurmanjî, Plural in Nouns, Nominative Case, Oblique Case

GİRİŞ

Çoğulluk, dillerde sayı belirten bir dilbilgisi kategorisidir. Genel bir ifadeyle sayı açısından isimler dünya dillerinde ya tekil -bir adet- ya da çoğul -birden fazla- olabilmektedir. Ancak dillerdeki çoğulluk durumu yalnızca isimlerde değil, sıfatlarda, zamirlerde veya fillerde de görülebilir. Bilindiği gibi tekil bir isim tek bir adet iken çoğul olan isim iki veya daha fazla sayıda olabilmektedir. Ancak dünya dillerinde çoğulluk algısı farklılık göstermektedir. Örneğin Türkçede adlar ya tekil ya da çoğul olabilmektedir. Çoğul eki almamış bir isim tekil, sonuna -ler/-lar takısı almış bir isim de çoğul olur.

Arapça gibi bazı dillerde çoğulluk kendi içinde ikiye ayrılmaktadır. Arapçada; Türkçe, Zazaca² veya Kurmanccadan³ farklı olarak ikil isimler (tesniye) de vardır. Böylelikle Arapçadaki isimler sayı açısından tekil, ikil ve çoğul olmak üzere üç sınıftır. Örneğin مُعَلِّمٌ [muallim=öğretmen] مُعَلِّمَانِ [mualliman=iki öğ-

2 Dili konuşan topluluklarca yaygın olarak Zazaki, Dımıl(k)i, Kırd(ki) ve Kırmancki gibi isimlerle anılan bu dil için “Zazaca” tabirini kullanma amacımız söz konusu dilin akademik çevrelerde daha çok bu isimle tanınıyor oluşudur.

3 “Kurmancî” tabiri bu dili konuşan topluluklar tarafından en yaygın olarak kullanılan tabir olduğu için, bu çalışmada “Kürtçe” değil “Kurmancca” (Kurmancî) tabiri seçilmiştir. Kürtçe veya Kürdi tabirleri de doğru olmakla birlikte bilhassa Türkiye’de yaşayan Kürtlerin konuştıkları dil için kullandıkları içsel isimlendirmenin vurgulanması amacıyla başlıkta bu kavramın kullanılması tercih edilmiştir.

retmen] مُعَلِّمُونَ [muallimun=öğretmenler] anlamına gelmektedir. Kayıtlı Eski İrani dillerden olan ve artık konuşulmayan Avestçe ve Eski Farsçada da isimler tekil, ikil ve çoğul olmak üzere sayı açısından üç kategoriye ayrılmaktadır.⁴ Yine Hint-Avrupa dillerinin selevi olduğu varsayılan Proto-Hint-Avrupa dilinde de isimlerin temelde tekil, ikil ve çoğul şeklinde sayı açısından üç kategori oldukları varsayılmaktadır.⁵

Günümüz Farsçasında (Yeni Farsça) istisnai kullanımlar dışında isimler–an ekiyle çoğul yapılırlar. Çoğul yapılan sözcüklerin sonunda bulunan harfin ünlü olması durumunda bazı ses değişiklikleri oluşur veya bazı kaynaştırma harfleri kullanılır.⁶ Yine Farsçada ve Müslüman halkların konuştuğu diğer dillerde Arapçadan çoğul hal ve anlamlarıyla geçmiş istisnai bazı ikil isimler ve kırk (düzensiz) çoğullar da vardır. Diğer bir İrani dil olan Gilancada da isimler –an eki alarak çoğul yapılırlar.⁷

Çince ve Japonca gibi bazı Uzak Doğu dillerinde ise sözcükleri sınıflandırma özelliğini haiz olan ve çoğul yaptığı sözcüğün türünü de gösteren ‘sınıflandırıcı’ sözcükler vardır. Örneğin Çincece;

“üç öğrenci”: **sān gè xuéshēng**, harfiyen “üç [insan-sınıflandırıcı] öğrenci”

“üç ağaç”: **sān kē shù**, harfiyen “üç [ağaç-sınıflandırıcı] ağaç”

“üç kuş”: **sān zhī niǎo**, harfiyen “üç [kuş-sınıflandırıcı] kuş”

“üç ırmak”: **sān tiáo hé**, harfiyen “üç [uzun-dalgalı-sınıflandırıcı] ırmak”.

Yukarıdaki cümlelerde geçen **gè** sözcüğü ‘insanlar/kişiler’ için kullanılan bir sınıflandırıcı iken **kē** ‘ağaçlar’, **zhī** ‘kuşlar’, **tiáo** ise ‘uzun/dar’ şeyler için kullanılan sınıflandırıcı sözcüklerdir.⁸ Yani sözcükleri çoğul yapan ve Türkçede bulunmayan “sınıflandırıcı” adlı sözcük kategorisi ile çoğul yapılan isimlerin ne tür isimler olduğu da çoğul yapmaya yarayan bu sözcüklerle ifade edilmektedir.

Zazacada ise topluluk isimlerinin özelliğini gösteren bazı sözcükler vardır. Türkçede birçok hayvan için kullanılan ‘sürü’ sözcüğü Zazacada sürüyü oluşturan hayvan türüne göre farklı isimlerle ifade edilmektedir. Örneğin **refê mirçıkan** “kuş sürüsü” anlamına gelirken, **bolê golkan** “dana sürüsü” anlamına gelmektedir. Yani bir önceki cümlede kullanılan **ref**=kuş sürüsü, **bol (buel)** “küçük veya büyükbaş hayvan sürüsü” anlamına gelmektedir. Aynı durum Kurmancca için de geçerlidir; **kêriya pez** “küçükbaş hayvan sürüsü”, **zurbê guran** “kurt sürüsü” gibi.

4 Prods Oktor Skjaervo, “Old Iranian”, *The Iranian Languages*, ed. Gernot Windfuhr, Routledge, New York, 2009, s.71.

5 https://en.wikipedia.org/wiki/Proto-Indo-European_nominals, Erişim: 29 Ağustos 2016.

6 Hasan Çiftçi, *Uygulamalı Farsça Grameri*, Eser Ofset, Erzurum, 2013, s.140-141.

7 Rondal M. Lockwood, *The Gilaki Language*, Uppsala Üniversitesi, Uppsala, 2012, s. 52.

8 https://en.wikipedia.org/wiki/Classifier_%28linguistics%29. Erişim Tarihi: 28.05.2016.

Akrabalık bağları üzerinde önemli tartışmalar yapılan Zazaca ve Kurmanca da hem aynı dil ailesinin devamlılığı olarak kabul edilmekte hem de aralarında ciddi bir etkileşim olduğu için çeşitli dilbilgisi özellikleriyle de irdelenmeye muhtaç dillerdir. Bu iki konuşma sistemi arasındaki benzerlik ve farklılıkları isimlerde sayı açısından inceleyeceğimiz bu çalışmayla iki dilin tekillik-çoğulluk algısını sözdizimine ve ismin hallerine göre karşılaştırmak istiyoruz.

1.ZAZACADA ÇOĞULLUK

Zazacada isimler dilbilgisel cinsiyet taşırlar. Bu nedenle yalnızca çoğul biçimleri olan **ard/ardi** ‘un(lar)’, **kueli/koli** ‘odun(lar)’, **puic/punci** ‘çorap(lar)’ veya **kinc/kinci** ‘kıyafet(ler)’ vb. bazı sözcükler dışında isimler ya eril ya da dişildir. Eril veya dişil isimler aynı eki alarak çoğul yapırlar ve çoğul sözcüklerin dilbilgisel cinsiyetleri yoktur. Zazaca isimler ünsüzle bittiklerinde –i ünlüsü, ünsüzle bittiklerinde ise –y yarım ünlüsünü alarak çoğul olmaktadır; **merdum** ‘adam’ **merdum-i** ‘adamlar’, **keyna** ‘kız’ **keyna-y** ‘kızlar’ gibi. Ancak her iki çoğul biçimde de çoğul ekinin vurgusuz olarak telaffuz edildiği hatırlanmalıdır. Tekil sözcüklerin bu şekilde çoğullaştırılmasının en yaygın çoğul yapma biçimi olduğu görülmektedir.

Zazacanın farklı yörelerde konuşulan lehçe, şive ve ağızlarının ülkemiz üniversitelerinde son birkaç yıldır çalışılmaya başlandığı ve bu hususta yapılan akademik çalışmaların az olduğu bilinmektedir. Bazı dilbilgisi kitaplarında ünlüyle biten sözcüklerin –yi ekini alarak çoğul yapıldıkları yazılmaktadır. Ancak gerek öğretim hayatımızda gerekse başka ülkelerde saha araştırmalarına dayalı olarak yapılan doktora tezlerinde –yi ekine rastlayamadık. Bundan kaynaklanıyor olsa ülkemizde yazılan ayrıntılı bazı gramer çalışmalarında yazı dilinde kullanılıyor olsa da –yi eki alan çoğul isimlerde bu –i sesinin işlevsiz olduğu⁹ belirtilmekte, yine önemli ve ayrıntılı bir başka çalışmada ise sondaki –i takısının konuşma dilinde genellikle söylenmediği¹⁰ ifade edilmektedir.

Vate Çalışma Grubu tarafından yayımlanan yazım kılavuzuna göre sonu ünlüyle bittiği için –yi eki alarak çoğul yapılan sözcükler bazı bölgelerde –i ekinin düşmesiyle yalnızca –y eki almış şekilde telaffuz edilmektedir.¹¹ Merkez-Dersim ağızıyla ilgili olarak yazılmış bir başka doğru yazım kılavuzunda bu ekin –i ve-y ekleri olduğu belirtilmektedir.¹² Zazaca hakkında yazılmış ve aylar süren saha ça-

9 Fahri Pamukçu, *Giramerê Zazaki Zuwanrêznayî*, Vejiyaişê Tiji, İstanbul, 2001, s. 94.

10 Munzur Çem, *Türkçe Açıklamalı Kirmanca (Zazaca)*, 2. Baskı, Deng Yayınları, İstanbul, 2013, s. 73.

11 Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2005, s. 41-42.

12 C. M. Jacobson, *Rastmustena Zonê Ma-Zazaca Yazım Kılavuzu*, Vetişxanê Tiji, İstanbul, 2001, s. 89-93.

lışmalarına dayalı akademik kaynaklarda **-yi** biçimine rastlanmamaktadır.¹³ Bu nedenle Pamukçu'nun yerinde ifadesiyle **-yi** ekindeki **-i** takısı işlevsizdir'. Bundan, söz konusu **-i** ünlüsünün yalnızca yazımda tercih edilen bir kullanım biçimi olduğu anlaşılmaktadır. Özetle, ünlüyle biten Zazaca isimlere **-y** ekini değil **-yi** ekini ekleyerek çoğulluğu gösterme ancak bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

Bingöl ve çevresinde ise tekil isimler ismin son hecesindeki ünlünün değişmesiyle de çoğul yapılmaktadırlar. Aşağıdaki tabloda başka bölgelerde **-i/-y** takısı olarak çoğul yapılan isimlerin Bingöl ve çevresinde nasıl çoğullaştıkları örnek sözcüklerle verilmiştir.

Tekil	Çoğul	Tekil	Çoğul
-a/-ı/-e/-e-	-ê/-ey	-ı	-i
çıla 'lamba'	çılê/çıl-ey 'lambalar'	çırr 'çeşme'	çırr 'çeşmeler'
la 'dere'	lê/l-ey 'dereler'	çım 'göz'	çım 'gözler'
rue 'nehir'	ruê/rue-y 'nehirler'	mıx 'çivi'	mıx 'çiviler'
telî/tele 'diken'	telê/tel-ey 'dikenler'	lıng 'ayak'	lıng 'ayaklar'
letî/lete 'parça'	letê/letey 'parçalar'	merdım 'adam'	merdım 'adamlar'
çermı 'deri'	çermê/çerm-ey 'deriler'	pırd 'köprü'	pırd 'köprüler'
suarne 'saçak'	suarnê/suarn-ey 'saçaklar'	qıc 'çocuk'	qıc 'çocuklar'
serr 'yıl'	sêrr 'yıllar'	huil 'çocuk'	huil 'çocuklar'
ber 'kapı'	bêr 'kapılar'	suıng 'mantar'	suıng 'mantarlar'
verg 'kurt'	vêrg 'kurtlar'	suır 'kırmızı'	suır 'kırmızılar'
fek 'ağız'	fêk 'ağızlar'	kuır 'yaramaz'	kuır 'yaramazlar'

Tablo-1: Zazacada **-i/-y** takısı olarak çoğul yapılan isimlerin farklı biçimleri

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere son hecesindeki ünlü **-a,-e** ve **-ı** seslerinden biriyle biten sözcükler **-ê** ünlüsünü veya **-ey** diftongunu alarak, son hecesindeki ünlüsü **-ı** olanlar **-i** ünlüsüne dönüşerek çoğul yapılırlar. Bu tablodan, **-i** ve **-ê** ünlülerinin çoğulluğu gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle son ünlüsü **-i** veya **-ê** ünlüsü ile biten sözcükler çoğul yapıldıklarında biçimlerinde değişiklik olmaz; **derzin** 'iğne' **derzin** 'iğneler' veya **gêrm** 'ayran aş' **gêrm** 'ayran aşları' gibi. Ayrıca son ünlüsü ünsüz öncesi **-a-** olan isimler çoğul yapıldıklarında **-a-** sesinde bir değişiklik olmaz ve sözcüğün tekil veya çoğul biçimi aynı kalır; **guaz** 'ceviz' **guaz** 'cevizler' gibi.

Zazacada isimlerin çoğulluğunu gösteren bir başka ek de **-an** ekidir. Ancak bu ek istisnai bazı kullanımlar dışında yalın biçimlerde görülmez. Aile veya soy adı yahut coğrafi isimlendirmelerde **-an** ekinin dolaysız biçimine rastlanır;

13 Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Zülfü Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*, Wissenschaft & Technik Verlag, Berlin, 1998, s. 243-48, Ludwig Paul, "Zazaki", *The Iranian Languages*, Ed. Gernot Windfuhr, Routledge, New York, 2009, s. 548 ve Terry Lynn Todd, *A Grammar Of Dimili (Also Known As Zaza)*, Michigan, 2008, elektronik v., s. 17-35-38.

Xıdu (Keyê Xıdu) ‘Hıdır giller, Hıdır’ın soyundan gelenler’, **Mallu(n)** ‘Mollalar (Köyü), **Piru(n)** ‘Pirler, Büyükler, Atalar (köyü, ilçesi)’ gibi. Bu istisnai kullanımlar dışında çokluk gösteren **-an** eki yalnızca bükünlü biçimde kullanılmaktadır. Bükünlü hal, Zazacada ismin dolaysız (yalın) hali dışındaki halleri gösteren bir isim halidir. Bilindiği gibi Zazacada isim dolaysız Hal, bükünlü hal veya hitap halinde bulunmakta ve isimler ismin bu haline göre hal ekleri almakta veya almamaktadırlar. Söz konusu **-an** ekinden çoğu çalışmada Zazacanın iki çoğul biçiminden (**-i/y** ve **-an**) biri olarak söz edilse de esas itibarıyla **-an** ekinin **-i/-y** ekleri olarak çoğul yapılan isimlerin halden dolayı aldıkları biçim olduğu görülmektedir. Bu nedenle **-an** ekinden çoğul eki olarak değil ismin halinin bükünlü oluşundan dolayı çoğul ekinin biçim değiştirmesi nazarıyla bakılmalıdır. Bu konu ilerleyen bölümlerde örneklendirilecektir.

Yukarıda **-an** eki olarak adlandırdığımız biçim farklı lehçe ve şivelerde **-u(n)** veya **-o(n)** şeklinde kullanılmaktadır. Keskin, ikinci halde kullanılan isimdeki çoğul **-an** ekinin tüm Hint-İrani ve bazı Hint-Avrupa dillerinde de belgelendiğini ve Zazacanın belirli ağızlarındaki **-on**, **-un**, **-a**, **-o**, **-u** biçimlerinin sadece **-an**’ın ağız varyantı olduğunu dile getirir.¹⁴ Ancak kayıtlı İrani dillerden olan ve Orta Dönem Farsçasının temsilcilerinden olan Pehlevicede **-u(n)** biçimine rastlanması **-an** ekinin diğer biçimlerinin yeni kullanımlar olmadığını, bu biçimin bin yıldan fazla bir geçmişe sahip olduğunu gösterir. Ayrıca Zazacada istisnai kullanımlar dışında yalnızca bükünlü hali gösteren **-u(n)** ekinin bir zamanlar Pehlevicede de yalnızca bükünlü hal için kullanıldığı ancak zamanla yeni bir ek olan **-iha** ekiyle birlikte belirtisiz çoğul belirteci olarak kullanılmaya başlandığı¹⁵ bilinmektedir.

Zazacada bükünlü hal belirteci olarak çoğulluğu gösteren **-an** eki esasen Talişçe, Gilanca ve Mazenderanca gibi Hazar denizi kıyılarında konuşulan İrani dillerde olduğu gibi Farsçanın konuşma dilinde de **-u(n)** veya **-o(n)** biçiminde kullanılmaktadır. Zazacanın Dersim ve Bingöl gibi yörelerinde çoğunlukla **-u(n)** biçimi yaygınken Siverek ve Eğil gibi yörelerde **-an** kullanımı yaygındır. Zazaca için ölçünlü/standart bir yazı dili kabul edilirse diğer İrani dillerde olduğu gibi Zazacada da **-an** kullanımı tercih edilebilir ancak bizce ölçünlü dil çalışmaları lehçe, şive ve ağız çalışmalarıyla birlikte yürütülmelidir. Zazaca gibi diller için ölçünlü dilin yararlı mı yoksa zararlı mı olduğu hakkında da çalışmalar yapılmalıdır. Aşağıdaki tabloda, **-an/-u(n)** ekinde yaşanan bu değişim, örnek sözcüklerle ve tablo halinde gösterilmiştir.

14 Mesut Keskin, “Orta ve Eski İrani Dillerin Zazacaya Tuttuğu Işık”, *II. Uluslararası Zaza Dili ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Murat Varol, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s.242.

15 Prods Oktor Skjærvø, “Middle West Iranian”, *The Iranian Languages*, Ed. Gernot Windfuhr, Routledge, New York, 2009, s. 205.

Tekil İsim	-an	-on	-un	-a	-o	-u	Türkçe
merdım	merdıman	merdımon	merdımun	merdıma	merdımo	merdımu	adam-lar (-ı/-a)
Zaza	Zazayan	Zazayon	Zazun	Zazaya	Zazo	Zazu	eşek-ler (-i/-e)
ga	gayan	gayon	gayun	gaya	gayo	gayu	öküz-ler (-i/-e)
dew	dewan	dewon	dewun	dewa	dewo	dewu	köy-ler (-i/-e)
pırd	pırdan	pırdon	pırdun	pırda	pırdo	pırdı	köprü-ler

Tablo-2: -an ekinin değişimi

1.2.Haber Kiplerinde İsmın Çoğulluğu

1.2.1.Genış Zamanda Çoğul İsimler

Geniş zamanda, özne hariç diğer öğeler (nesne, dolaylı tümleç, zarf/edat tümleci) bükünlüdüdür. Özne ve yüklem çoğul isimden oluştuklarında dolaysız (yaln) halde kullanılırlar. Bu nedenle yalnızca özne ve yüklem çoğul takısı alır, diğer öğelerin çoğulluğu ismin bükünlülüğünden anlaşılır.

1.	lac- i	auk	wen-i
	çocuk-lar	su	iç-3.ç.
	Özne	Nesne	Yüklem

‘Çocuklar su iđer/ler.’

2.	lac- i	mas- u(n)	wen-i
	çocuk-lar	balık-BÜK.(ç.)	yer-3.ç.
	Özne	Nesne	Yüklem

‘Çocuklar balıkları yerler.’

3.	lac- i	mas- u(n)	ra	wen-i
	çocuk-lar	balık-BÜK(ç.)	-dan	ye-3.ç.(-ler)
	Özne	Dolaylı Tümleç		Yüklem

‘Çocuklar balıklardan yerler.’

4.	pir	bueç-ê	lu-y	pê	mura- n	xemıl-en-a
	(yaşlı) kadın	kuyruk-İZF.	(d.)-BÜK.	ile	boncuk-BÜK.(-lar)	süsle-G.Z.-3.t.d.
	Özne	Nesne		Zarf (Edat) Tümleci		Yüklem

‘Kadın, tilkinin (d.) kuyruğunu boncuklarla süsler’

5.	ma	piyer	zê	tu	meyman	i/ê.
	biz	hepsi	gibi	sen	konuk	KOŞAÇ
			Özne			Yüklem

‘Hepimiz senin gibi konuğuz.’

1.2.2. Geçmiş Zamanlarda Çoğul İsimler

Geçmiş zamanda fiil geçişsiz ise isimlerin çoğulluğu geniş zamanla aynı şekilde gösterilir.

lac- i	şi-y	dew-a	dadi-y-a	xu
çocuk-lar	gitti-ç.	köy-İZF.(d.)	anne-İZF.	kendi

Özne

Yüklem

Dolaylı Tümleç

‘Çocuklar annelerinin köyüne gittiler.’

Ancak fiilin geçişli olduğu geçmiş zamanlı cümlelerde –geniş zamanın tersine- özne bükünlü, nesne ise dolaysız (yalın) haldedir. Bu nedenle öznenin çoğulluğu bükünlülük hali olan –**u(n)** ile, nesnenin çoğulluğu ise çoğul eki olan –**i/-y** ile gösterilir. Dolaylı tümleç, zarf/edat tümlecisi ve yüklemde durum değişmediğinden bu öğelerin çoğulluğu geniş zamanla aynı olur. Dolayısıyla yalnızca özne ve nesnenin çoğul oluşlarından kaynaklanan örneklerle kifayet edeceğiz.

lac- u(n)	yo	bun-o	newı	vıraşt.
çocuk-BÜK.(lar)	bir	ev-İZF	yeni	yaptı

Özne

Nesne

Yüklem

‘Çocuklar yeni bir ev inşa ettiler.’

mı	dı	lacek- i	di-y(i)
ben	iki	çocuk-lar	gördü(m)-ERG.

Özne

Nesne

Yüklem

‘İki çocuk(lar) gördüm.’

1.3. İsmın Hallerine Göre Çoğulluğun Gösterilmesi

Zazacada ismin üç hali vardır; dolaysız (yalın) hal (nominative case), bükünlü (eğik) hal (oblique case) ve hitap/nida hali (vocative). (Dolaysız) yalın halde kullanılan isim herhangi bir hal eki almamış olan ve bu biçimiyle ismin sözlükte kullanılan halini temsil eder. Yalın haldeki Zazaca isimler çoğul yapıldıklarında sözcük ünsüzle bitiyorsa sonuna –**i** eki alır, ünlü ile bitiyorsa –**y(i)** eki alır.

Ceni- y ita dı muneni, cumêrdi uca dı.	Kadınlar burada kalıyor, erkekler orada.
Qıc-i verê baxçê ma dır tuap kay keni.	Çocuklar bahçemizin önünde top oynuyorlar

Bükünlü (eğik) hal, bir ad öbeğinin (izafe-isim cümlecisi) fiilin veya edatın nesnesi olarak kullanıldığı haldir. Bükünlü haldeki bir isim veya zamir, yalın halin kullanıldığı özne dışında genellikle herhangi bir rolde görev alabilir. Bu nedenle Zazaca bir isim yalın halde veya nida halinde kullanılmıyorsa bükünlü haldedir denebilir. Bükünlü haldeki Zazaca isimler çoğul yapılırken bükünlü-

lük takısı olan **-u(n)** ekini alırlar ama geçmiş zamanda nesne olarak kullanılan isim dolaysız olduğu için çoğul eki olan **-i/-y** takısı alır.

Ma goşdariyê estanik- u(n) keni.	Masal(lar) dinleriz.
Qerhesen hiri dew- i diy.	Qerhesen üç dev(ler) gördü.

Hitap (nida) hali, Zazaca'da üç farklı şekilde yapılır. Çoğu zaman fiil çekiminde olduğu gibi, isimlerin çekimlendiği hitap halinde de erillik, dişillik veya çoğulluk belirtilir. Genel anlamda eril isimler **-o**, dişil isimler **-ê**, çoğul isimler de **-ê(n)** eki olarak hitap halinde kullanılırlar. Aşağıdaki örneklerde çoğul isimlerin aldığı **-ê(n)** eki kalın olarak yazılmıştır.

Humawo! Tı ma adirê cehermi ra bıpawi!	'Rabbim! Bizi cehennem ateşinden korusun!'
Dayê! Tı qet mı viri ra nişiya!	'Anneciğim! Hiç aklımdan çıkmıyorsun!'
Embaz- ê(n) , biyerên ma şu yona ca.	'Arkadaşlar, gelin başka bir yere gidelim.'
Qıç- ê(n) ! cay xu dı rehet vınderê(n)!	'Çocuklar! Rahat durun.'

1.4. İzafede (Tamlamalar) Çoğulluk

Diğer İrani dillerde olduğu gibi Zazacadaki tamlama yapısı da izafe olarak adlandırılmaktadır. İsimlerle yapılan izafe yapılarında tamlamalar dolaysız (yalın) halde kullanılıyorsa çoğul tamlayan **-u(n)** eki alır ancak tamlanan da çoğul ise tamlayan **-i/-y** eki alır.

Keyna-y-ê ciron- u(n)	'Komşuların kızı'	[Yalın Hal]
Keyna-yi ciron- u(n)	'Komşuların kızları'	[Yalın Hal]

Ancak hem tamlananın hem de tamlayanın çoğul olduğu durumlarda tamlayanın aldığı ek yöreye göre **-i** veya **-ê** olmaktadır.

Bu nedenle tercih ettiğimiz yazımda **-ê** eki tamlanan eki olarak, **-i** eki ise çoğul eki olarak gösterilmektedir. Böylelikle yukarıdaki son üç cümleyi şöyle yazarız.

Keyna-y-ê cirani	[Komşunun kızı]
Keyna- yi cirani	[Komşunun kızları]
Keyna- yi ciran- an	[Komşuların kızları]

Geçmiş zamanlı cümlelerde fiilin geçişli olması durumunda hem tamlayan hem de tamlanan **-an** takısı alır. Aynı durum geniş zamanlı geçişli fiillerde mevzubahis değildir.

Keyna-y- i ciran- an ani.	[Komşuların kızları getirir.]
Keyna-y- an -ê ciran- an ard.	[Komşuların kızları getirdi.]

Zazacadaki izafe yapılarında kullanılan çoğulluğu özetlemek gerekirse, çoğul olması durumunda yalın halde tamlayan **-i**, tamlanan **-an** eki alırken, geçmiş

zamanda geçişli fiil içeren cümlelerde-veya bir başka ifadeyle eğik halde-hem tamlayan hem de tamlanan **-an** eki alır.

2.KURMANCCADA ÇOĞULLUK

Kurmanccada da Zazacada olduğu gibi sözcüklerde sayı iki türdür: tekil ve çoğul. Kurmanccada genel kural olarak bir sözcük yalın halde kaldığı takdirde, onun bu iki sayıdan hangisi için kullanıldığını, a priori, anlamak kabil değildir.¹⁶ Kurmanccada bir isim tek başına kullanıldığında çoğul eki almaz. Çoğul eki olan **-an** geçişli fiillerin şimdiki ve gelecek zaman çekimlerinde ismin nesne olduğu durumlarda, geçmiş zamanlı cümlelerde özne olduğu durumlarda kullanılır. Çoğul eki **-an**'ın kullanılmadığı durumlarda ismin çoğul kullanımı yüklem çekimiyle anlaşılır.¹⁷ Sonu sesliyle biten isimler **-an** eki aldıklarında kaynaştırma harfi olan **-y** ile birlikte kullanılırlar.

a-Kurmancca fiil geçişsiz ise, özne olan isim bütün zaman çekimlerinde (geçmiş, şimdi, gelecek vs.) yalındır. Öznenin tekil ve çoğulluğu yüklemden (fiilinden) anlaşılır.

	Tekil Özne	Çoğul Özne
Şimdiki Zaman	Heval tê. [Arkadaş geliyor]	Heval-Ø* tên. [Arkadaşlar geliyor]
Geçmiş Zaman	Heval hat. [Arkadaş geldi]	Heval-Ø hatin [Arkadaşlar geldi]
Gelecek Zaman	Heval dê were. [Arkadaş gelecek]	Heval-Ø dê werin. [Arkadaşlar gelecek]

b) Fiil geçişli ise, bütün geçmiş zamanlarda özne olan isim bükümlü, nesne olan isim yalındır. Bu zamanlarda nesne yalın olduğu için çoğulluk fiil çekimiyle anlaşılır.

Geçmiş Zaman (Geçişli F.)	Mîyê berx mêjand.	'Koyun kuzuyu emzirdi.'
	Mîyê berx-Ø mêjandin.	'Koyun kuzuları emzirdi.'

Kurmanccada-ergatiflik özelliği olarak-geçmiş zamanlarda geçişli fiilin çekimi nesneye göre yapıldığı için öznenin tekil veya çoğul oluşu fiil çekimini etkilemez.

16 Emir Celadet Bedirxan & Roger Lescot, *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*, Institut Kurde de Paris, 2. Baskı, Paris, 2001, s.86.

17 Adem Avcıkıran, *Anamneza bi Kurmanci*, Diyarbakır Tabip Odası Yayınları, 3. Baskı, Diyarbakır, 2001, s.20.

* "Ø" sembolü, dilbilimde karşılaştırma yapılan dilde de bulunduğu varsayılan ancak bulunmayan ses unsurunu belirtir.

Geçmiş Zaman (Geçişli F.)	Mîyê berx mêjand.	‘Koyun kuzuyu emzirdi.’
	Mîy- an berx mêjand.	‘Koyunlar kuzuyu emzirdi.’

Şimdiki ve gelecek zamanlarda, özne olan isim yalın, nesne olan isim bükümlüdür. Yine tekil ve çoğulluk fil çekiminde görülür.

Şimdiki Zaman	Mî berxê dimêjîne.	‘Koyun kuzuyu emziriyor.’	Tekil Özne
	Mî-Ø berxê dimêjînin.	‘Koyunlar kuzuyu emziriyor.’	Çoğul Özne
	Mî berx- an dimejîne.	‘Koyun kuzuları emziriyor.’	Çoğul Nesne

2.1. Kurmanccada İsmın Hallerine Göre Çoğul Yapımı

Kurmanccada da Zazaca gibi ismin üç temel hali vardır; yalın hal, eğik hal ve hitap hali. Geçmiş zamanlı ve geçişli fiilin kullanıldığı durumlar haricinde **yalın halde** isimler çoğul takısı almazlar.

Mirov- an kîteb xwend.	‘Adamlar kitap okudu.’
-------------------------------	------------------------

Eğik halde isimler –**an** veya –**ên** takısı olarak çoğul yapırlar.

Ez mirov- an dibinim.	‘Adamları görüyorum.’
------------------------------	-----------------------

Di xewn û xeyal-**ên** min de ew heye. ‘Uyumda ve rüyalarımnda o var.’

Sêv- an bîne.	‘Elmaları getir.’
Şîvan- an berx bir.	‘Çobanlar kuzuyu götürdü.’

Hitap halinde-tıpkı Zazaca’da olduğu gibi-eril isimler –**o**, dişil isimler –**ê** takısı alır. Ancak çoğul hitaplarda bu takı, Zazaca’dan farklı olarak –**ino**’dur.

Kirîvo, wezê jin im ne bi destê xwe me.	‘Kırvem, ben kadını, elimden bir şey gelmez.’
Lawiko, deste min berde!	‘Oğlan, elimi bırak.’
Keçê were were nav kelekan!	‘Kız, gel, gel sallların arasına.’
Kirîvê heger xêr be bira ji dê û bavê te ra be.	‘Kırvem, eğer fayda gelirse anne baba-bandan gelir.’
Xort- ino , rabin û deng bidin.	‘Gençler, ayağa kalkın ve ses verin.’

Çoğul hitapta topluluk belirten sözcükler kullanıldığında isim –**an** takısı alır.

Gelê xort- an , werin de rê kevin.	‘Ey gençler! Gelin yola çıkın.’
---	---------------------------------

* Bu örnekler Mûrad Ciwan, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi*, Jîna Nû, İsveç, 1992, s.45’ten alınmıştır.

2.2.Kurmanccada Tamlamalarda Çoğulluk

Kurmanccada tamlanan çoğul isim “-ên” tamlayan isim ise “-an” takısı alır.

Pirtûk-ên şagirt-an	‘Öğrencilerin kitapları.’
Zarok-ên dibistanê	‘Okulun öğrencileri.’
Sonu sesli ile biten tamlananlar –yên takısı alır.	
Se-y-ên kuçe*	‘Sokağın köpekleri.’
Se-y-ê kuçe-y-an	‘Sokakların köpeği’
Se-y-ên kuçe-y-an	‘Sokakların köpekleri’
Şagirtên min yê hêja û xebatkar	‘Çalışkan ve özverili öğrencilerim’

3.ZAZACA VE KURMANCCADA İSİMLERDE ÇOKLUĞUN ÖZETİ

Yukarıda iki ayrı bölüm halinde incelediğimiz Zazaca ve Kurmancca isimlerde çoğulluk konusunu aşağıdaki tablolarda gösterildiği şekliyle şöyle özetleyebiliriz;

Geçişsiz Fiilde Çoğul İsim	Zazaca	Kurmancca
Geniş Zaman	Mêrik-i yeni.	Mirov-Ø tên.
Görülen Geçmiş Zaman	Mêrik-i ameyi.	Heval-Ø hatin.
Duyulan Geçmiş Zaman	Mêrik-i ameyi.	Heval-Ø hatine.
Geçmiş Zamanın Hikâyesi	Mêrik-i ameyibi.	Heval-Ø hatibûn
Şimdiki Zamanın Hikâyesi	Mêrik-i ameyni.	Heval-Ø dihatin.

Geçişli Fiilde Çoğul İsim		
Geniş Zaman	Suxte-y-i dersdar-an şinasneni	Şagirt-Ø dersdar-an nas dikin.
Görülen Geçmiş Zaman	Suxte-y-an dersdar-i şinasnayı.	Şagirt-an dersdar-Ø nas kirin.
Duyulan Geçmiş Zaman	Suxte-y-an dersdar-i şinasnayı.	Şagirt-an dersdar-Ø nas kirine.
Geçmiş Zamanın Hikâyesi	Suxte-y-an dersdar-i şinasnayibi.	Şagirt-an dersdar-Ø nas kiribûn.
Şimdiki Zamanın Hikâyesi	Suxte-y-an dersdar-i şinasnayni.	Şagirt-an dersdar-Ø nas dikirin.

İsmin Hallerinde Çoğulluk		
Yalın Hal	Embaz- i ameyi.	Heval- Ø hatin.
Eğik Hal	Ma goşdariyê estanık- an keni.	Em gûhdarîyê çîrok- an dikin.
Seslenme Hali	Embaz- ên!	Heval- no!

İzafede Çoğulluk		
Tamlanan Çoğul	Keyna-y-ê cîran- an	Keç-ê cîran- an
Tamlanan ve Tamlayan Çoğul	Keyna-y- i (-ê) cîran- an	Keç- ên cîran- an

SONUÇ

İsimlerde çoğulluk olgusunu Zazaca ve Kurmancca üzerinden incelediğimiz bu çalışmayla iki dil arasındaki benzerlik ve farkları belirli bir dilbilgisi konusu üzerinden anlaşılır kılmaya çalıştık. Böylelikle genel bir ifadeyle Zazaca ve Kurmanccada bükünlü halde isimlerin aynı eki alarak çoğul yapıldıkları ama yalın halde Zazaca isimler çoğul eki alırken Kurmanccada bu durumun bulunmadığı ve ismin çoğulluğunun fiil çekiminden anlaşıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu durum, İrani bir çoğul eki olan **-u(n)/-an** ekinin her iki dilde de ortak olarak kullanıldığını göstermekle beraber yalın halde Zazacada kullanılan **-i/-y** ekinin Kurmanccada bulunmadığını göstermektedir. Zazacada yalın halde kullanılan bu çoğul ekinin tarihsel olarak hangi devirlerde ortaya çıktığı, ne zamandan beri kullanıldığı, hangi İrani (Hint?) dil(ler)den neşet ettiği üzerinde de durulmalıdır. Ancak malum olduğu üzere Zazacanın tarihsel dönüşümünü dil açısından tahlil edecek kaynaklara sahip değiliz. Buna benzer diğer tarihsel gelişimleri en azından dört beş asır öncesine kadar takip etmek Kurmancca için mümkündür. Zazaca ve Kurmancca, diğer dilbilgisi özellikleri, sözcük yapısı, sözdizimi, ifade yeterlilikleri gibi açılardan da karşılaştırılmalı ve iki dilin birbirini etkileme süreci, tarihsel mesafeleri (yakınlık-uzaklık) irdelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Avcıkıran, Adem, *Anamneza bi Kurmancî*, Diyarbakır Tabip Odası Yayınları, 3. Baskı, Diyarbakır, 2001.
- Bedirxan, Emir Celadet - Lescot, Roger, *Kürtçe Grameri (Kurmanci Lehçesi)*, Institut Kurde de Paris, 2. Baskı, Paris, 2001.
- Ciwan, Mûrad, *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi*, Jîna Nû, İsveç, 1992.
- C. M. Jacobson, *Rastnustena Zonê Ma-Zazaca Yazım Kılavuzu*, Vetişxanê Tiji, İstanbul, 2001.
- Çem, Munzur, *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca)*, 2. Baskı, Deng Yayınları, İstanbul, 2013.
- Çiftçi, Hasan, *Uygulamalı Farsça Grameri*, Eser Ofset, Erzurum, 2013.
- Grûba Xebate ya Vateyî, *Rastnuştîşê Kirmanckî (Zazakî)*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2005.
- Keşkin, Mesut, “Orta ve Eski İrani Dillerin Zazacaya Tuttuğu Işık”, *II. Uluslararası Zaza Dili ve Kültürü Sempozyumu*, ed. Murat Varol, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Lockwood, Ronald M., *The Gilaki Language*, Uppsala Üniversitesi, Uppsala, 2012.
- Malmîsanij, M., *Kurmanca ile Karşılaştırmalı Kirmancca (Zazaca) Dilbilgisi*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2015
- Pamukçu, Fahri, *Gramere Zazaki Zuwanrêznayî*, Vejiyaişê Tiji, İstanbul, 2001.
- Paul, Ludwig, “Zazaki”, *The Iranian Languages*, Ed. Gernot Windfuhr, Routledge, New York, 2009.
- Prods Oktor Skjærvø, *Old Iranian, The Iranian Languages*, ed. Gernot Windfuhr, Routledge, New York, 2009.
- Selcan, Zülfü, *Grammatik der Zaza-Sprache Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*, Wissenschaft & Technik Verlag, Berlin, 1998.
- Thackston, W. M., *Kurmanji Kurdish—A Reference Grammar with Selected Readings*.
- Todd, Terry Lynn, *A Grammar Of Dimili (Also Known As Zaza)*, Michigan, 2008, e-pdf.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Classifier_%28linguistics%29. Erişim Tarihi: 28.05.2016

MOLLA MUHAMMED KAVARÎ DÎVÂNÎ'NDA AHİRET TASAVVURU

Diwonê Malla Muhammedê Kavari Dı
Tesewurê Axiret

The Thought of Afterlife in
Mullah Muhammed Kavari's Divan

Ahmet GİDER¹

ÖZET

Makale çalışmasında, Zaza edebiyatının yaşayan şairlerden biri olan Molla Muhammed Kavari'nin "Dîwanê Muhammedê Kavari" isimli eserinde "ahiret" konusu ele alınmaktadır. Zazaların İslâm'la olan alakaları düşünüldüğünde İslâmî motiflerin Zazaca kaleme alınmış eserlere tematik olarak yansımaları gayet doğaldır. Kavari Dîvân'ı, dinî kavramlar yönünden oldukça zengin bir içeriğe sahip olduğu için "ahiret" yönüyle muhtelif başlıklar altında açıklamalarla ve Dîvân'dan verilen örneklerle tahlil edilmiştir. Amaç, Kavari Dîvânı'nı, "ahiret" mefhumu çerçevesinde anlaşılır kılmaktır. Çalışmanın sıhhati için bizzat müellifin kendisinden kaynak kişi olarak yararlanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Kavari, Dîvân, ahiret, tahlil, İslâm.

KILMVATE

Ina xebat dı, Diwonê Malla Muhammedê Kavari dı xısusa axireti tetkik biya. Eg ma elaqayê Zazayon u İslamiyet ser bıfıkırı, kitabı ki Zazaki nusiyayi inon dı tesirê motifonê İslamiyet esta. Diwonê Malla Muhammedê Kavari, hetı terminolojiyê İslamiyet ra diwonêko zıxm u hira yo. Xısusê axiret, bı çend sernuşteyon u beyiton yo bı yo tehlil biyo. Gaye, Diwonê Kavari, hetê

1 Öğretmen, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Mezunı, ahmet.gider@mynet.com

xısusê axiret tetkikkerdiş u ino minval dı dest guretiş o. Qê ina xebat, yo bı yo nuşteğê diwon dı qal biyo u wı zê yo çime geriyayo.

Kelimeyi muhimi: Kavari, diwon, axiret, tehlil, İslom.

ABSTRACT

In this article, I intend to analyze the subject of belief into life after death in the anthology of Dımili Poetry of Molla Muhammed Kavari, who is a famous Islamic cleric and living poet of Dımili Language. Considering the Dımili people's close relationship with Islam, It is quite natural to see the Islamic motifs to have been reflected thematically in works written in Dımili language. The anthology of Kavari has been analyzed through various examples of poems and explanations made under different headings as it has a fairly rich content. The goal is to make the Kavari Anthology more understandable in terms of life after death by a far more extensive population. The scientific reliability of the article is provided by the author himself as the primary source.

Key words: Kavari Anthology, life after death, Islam, poetry.

GİRİŞ

Divan edebiyatı, muhtevası itibariyle İslam ve tasavvuftan, tarihî ve mistik kişilik ve hadiselerden, birtakım kültürel ve müsbet değerlerden beslenen, kendine özgü dil ve anlatım tarzıyla 13. yüzyılda başlayıp 16. yüzyılda Fuzuli, Baki gibi şairlerle en parlak çağını yaşamış, 19. yüzyılda da gerilemeye yüz tutmuş önemli bir edebî dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. “Divan” ise şekil ve konu bakımından belli bir teşrifat ile düzenlenen şiirlerin toplandığı esere verilen addır.

Uzun bir dönem sözlü gelenek ile varlığını sürdüren Zazacanın ilk yazılı metinlerinin klasik eser değerini taşıyan mevlitler olduğu düşünülmektedir. İlk mevlidi 1892’de Ahmed-i Xasi yazdıktan sonra sırasıyla 1902’de Osman Esad Efendi (Osman Efendiyo Babîj), 1971’de Mela Mehemedê Elî Hunî, 1980’lerde kaset marifetiyle Molla Muhammed Muradan ve bu isimleri takip eden Molla Kamil Pueği, Molla Abdulkadir Muşeki, Bilal-Feqi Çolık gibi isimler mevlid türündeki yapıtlarını kaleme almışlardır. Cuma Özusan’ın yazdığı siyer kitabının yanı sıra yakın dönemde yazılmış Molla Abduaziz Beki’nin *Diwon Cebexçuri* ve Molla Muhammed Kavari’nin *Diwanê Muhammedê Kavari* isimli divanları klasik Zaza edebiyatının diğer önemli eserleri olarak öne çıkmaktadır.² Makale-

2 Varol, Murat, “Abdulaziz Beki’nin *Diwon Cebexçuri* Adlı Eserine Dair Bir İnceleme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49, 2017, s. 439.

mizde klasik eserlerden sayılan Kavarî Dîvânî'nı, "ahiret" kavramı çerçevesinde ele almaya çalıştık.

"Ahiret" mefhumunun anlaşılabilmesi için bu mefhumun karşılığı ya da bütünüleyen konumunda olan "dünya" kavramını kısaca açıklamakta fayda görüyoruz. Dünya, yakın olmak anlamına gelen "dünüv" kökünden gelir ve en yakın anlamındaki "ednâ" kelimesinin müennesi olarak gezegen anlamında kullanılır. Kur'ân'da ise "el-heyâtü'd-dünya" dünya hayatı, ahiret hayatından önce gelen hayat, yakın hayat anlamlarına gelecek şekilde kullanılır.³ Ahiret ise "ehr" kökünden türer ve "diğer, sonra gelen" gibi anlamlarda ahiret hayatı için kullanılır.⁴ Bu bakımdan dünya hayatıyla birlikte düşünüldüğünde ahiret hayatı, ebedî ve asıl hayat olarak anlamını bulmuş olur. Nitekim ayetlere göre dünya hayatı geçiciliği ve aldatıcılığıyla ahiret hayatını perdeleyen bir konumdur.⁵ İnsana düşen görev ise nefsi cezbeden dünyanın aldatıcı süs perdesini yırtıp sonsuz ve mutlak olan ahiret hayatı için güzel amellerde bulunmaktır.

Dünya ve ahiret tasavvuru bir bütünlük arz etmelidir; aksi takdirde bu konudaki algısal bölünme, eylemlere yansımak suretiyle psikolojik, sosyolojik ve ahlaki birtakım bunalımlara yol açacak, dolayısıyla Allah'ın istediği ideal yaşam biçimi gerçekleşmemiş olacaktır.⁶ İslâm bir ölçüye göre davranmamızı ister. Her ne kadar "kelam" ve "tasavvuf" gibi bazı disiplinlerde, dinî veya din dışı anlayış ve düşünce sistemlerinde bu ölçü gözetilmese de Kur'ânî anlayışa göre ifrat ve tefritten kaçınarak dengeli, vasat bir yol tutmamız salık verilmiştir.⁷ Böylece bu yolda işlenen hayırlı fiillerin, hem dünya hem de ahiret saadetinin elde edilmesinde belirleyici bir rolü olacağı vadedilmiştir.

Ahiret inancının insanlık tarihiyle eşdeğer olması, insanoğlunun yaradılışından ötürü bir güce sığınma gereksiniminin tezahürü olarak açıklanabilir. Birçok dinde özellikle semavî dinlerde ahiret inancının önem arz ettiği bilinmektedir. Ancak bu dinlerde ahiret inancının yeri ve mesabesi farklı olmuştur. Örneğin; Yahudilikte bazı çıkarıcı saiklerden ve tarih boyunca yaşanan sıkıntılardan dolayı dünya-ahiret dengesinin dünya lehine tahrif edilmesi söz konusuyken;⁸ Hıristiyanlıkta bu tavır ahiretten yana olmuştur; yani din, hayatın dışına itilerek gizli yerlerde ve kilisede ruhbanlığa terk edilmiştir. Hint

3 Canbulat, Mehmet, "Dünya", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 129.

4 Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İstanbul 1986, s. 248-249.

5 Bkz. Âl-i İmrân: 3/185, En'âm: 6/32, Ankebût: 29/64, Kehf: 18/46, Hadid: 57/20.

6 Yavuz, Ömer Faruk, "Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü.", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6.2, 2006, s. 160.

7 Bakara: 2/143: "İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resûl'ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık..."

8 Varlı, Abdussamet, *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı, Ankara-2005, s. 11.

dinlerinde dünyevî hazzardan uzak durup dinin emrettiklerini birebir tatbik etme anlayışı ağırlıktadır.⁹ Uzak doğu dinlerine gelince bu dinlerde dünyevî işlevlerin aksatılmasından dolayı din-dünya-ahiret ilişkisinde belirli bir ölçüden bahsetmek mümkün değildir.¹⁰ Oysa bir denge dini olan İslâm, insanın kulluk bilinci içinde kendini bu dünyada ahiret için hazırlaması gerektiğini emreder.

Ahirete iman hissî, fitrî olduğu için Âdem'den bu yana her milleti ve cemaati meşgul etmiştir.¹¹ Bu münasebetle ölüm ötesi hayat hep merak edilen ve tartışılan bir konu olmuştur. Doğal olarak bu mistik ve metafizik konu şairlerin de dikkatini çekmiştir. Çalışmamızda, "Kavarî Dîvânı"nı ahiret perspektifiyle ele alarak ahiret inancına dair değerlendirmeler içeren beyitleri tahlil etmeye ve böylece Kavarî'nin ahiret tasavvurunun anlaşılmasına katkı sağlamaya çalıştık. Çalışmamızın mihengini, ahiret ve ilgili kavramları olan kıyamet, kabir, ahir zaman, amel defteri, cennet, cehennem, azap, kevser ve mizan kavramları oluşturmaktadır.

1. AHİRET

Dünya, madde âlemi, üzerinde yaşadığımız yer anlamına gelir. "Dünya, nispeten daha yakın anlamına gelirken, ahiret, dünyaya nispetle sona kalan, tehir eden, geciken, son, neticede varılacak yer gibi anlamlara gelmektedir."¹² Genel anlamda ahiret, kıyametten sonraki hayata verilen addır. Sadece dünya hayatı değil; insanı varlıklar hiyerarşisinde hak ettiği yerine oturtan ve ona hakikati öğreten bir de ahiret hayatı vardır.¹³ İnsanlar, dünyadaki fiillerine göre ahiret hayatında ya cehennemle cezalandırılacaklar ya da cennetle mükâfatlandırılacaklardır. Kavarî Dîvânı'nda ahiret, daha çok ahirete iman, hesap ve cennet-cehennem cihetleriyle ele alınmıştır. Kavarî, kim isyana düşüp ahiret için gayret etmezse o kimse cennete inanmayıp cehennemi arzu etmiş olur, diyerek insanları ahirete inanmaya çağırır:

*Kamo ku bıkero ma'siyet, axiret xo ri niğiro himmet
O xo ri cehennem wazeno, bawer nibeno bı cennet!*¹⁴

Hesap gününün korku ve merak içinde zorlu geçeceğini düşünen Kavarî, ahirette kurtuluşa ermek için Rabb'e yönelmenin gerekliliğine işaret eder:

9 Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yay., İstanbul 1983, s.152.

10 Varlı, a.g.e., s. 18.

11 Coşkun, Ahmet, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5.4, 1987, s. 274.

12 Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 18.

13 Ünal, a.g.e., s. 248.

14 Muhammedê Kavarî, *Dîvânê Muhammedê Kavarî*, Diyarbakır 2004, s. 13.

*Rojêy hisâbi zehf zehmet o gelek
 Bı 'emri Homay' keni sıra melek
 Sıra de yındeni bı ters û mereq
 Bihemdi yejino cesed ra areq¹⁵
 Bes yace tı Kavari, axiret to ri țari
 Tı wazeni xelaş bi, xo ri yendi Rebbey Bari¹⁶*

2. KIYAMET (HAŞR-MAHŞER)

Sözlükte “ayağa kalkmak, dikilmek, durmak, canlıların Allah huzurunda saygıyla duracakları gün”¹⁷ anlamlarına gelen kıyamet, İsrâfil adındaki meleğin sūr'a üfürmesiyle bütün canlıların öleceği, ikinci üfürmede insanların mahşerde hesap vermek üzere yeniden dirilip toplanacağı ve yaptıklarının karşılığını göreceği zaman dilimidir. Kavari Dîvânî'nda kıyamet konusunu yoğun bir biçimde işleyen iki tane şiir vardır. Bunlar, “Ena Beyta Qiyamet a” ve “Persayişe Çar Su 'ali” adlı şiirlerdir. Dîvân'ın en uzun şiiri olan “Ena Beyta Qiyamet a” şiirinde kıyamete iman, kıyamet alametleri, kıyametin nasıl gerçekleşeceği, mahşer, sorgu, mizan, cennet-cehennem, şefaath gibi konular ele alınmıştır. Kavari, kıyamete iman konusunu yoğun işler, dolayısıyla kıyamete inanmayı imanının esaslarından biri sayar ve bunu Kur 'ân'a dayandırır:

*Yew rukney ki erkâni imâni ra
 Qiyamete est a ego biyo bira
 Homay' yato Qur'an de kerdo beyân
 Şek çıniko beyro qiyamet hemân¹⁸*

Müşrikler tarafından istihza ile kıyametin ne vakit kopacağı konusu, Hz. Muhammed'in nezdinde Müslümanlara sorulduğunda; bunun ancak Allah tarafından bilineceği söylenir. İnananların kıyametin gelişinden hiçbir şüphe duymadığı Kur 'ân'dakine benzer şekilde ifade edilir¹⁹:

*Perseni müşriki bawermendo ra
 A qiyamete şima yatıy kura?
 Qiyamete yena bawermend yono
 Çi weqt yena bi Homay' yew nêzono
 Rojêy qiyamete muheqqeq yeno
 Amayiş de şubhe şek nimaneno²⁰*

15 Kavari, *a.g.e.*, s. 55.

16 Kavari, *a.g.e.*, s. 4.

17 Karaman, Fikret, “Kıyamet”, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 377.

18 Kavari, *a.g.e.*, s. 49.

19 Bkz. A'râf : 7/187.

20 Kavari, *a.g.e.*, s. 52.

Hadislerde bildirilen ve Kur'ân'da bir kısmı geçen on büyük kıyamet alameti (Mehdi'nin, Deccal'in ve Hz. İsa'nın gelişi, Yecüc ve Mecüc'ün ifsadı, Dabbedu'l-Arz'ın yerden çıkışı, gün doğumu, ateş ve dumanın çıkması, Kâbe'nin harabeye dönmesi, Kur'ân sayfalarından yazının kalkması) Kavari Dîvânı'nda şöyle sıralanmıştır:

*'Elameti qiyamete des bîzan
Goş bide bîzane xo meke nezan
Yew awo ke bêyro Mehdi ey bira
O go weledi Faîmatu'z-Zehra
'Elameti diyin ku bêyro Deccâl
Ay ku bawer niker ci ri beni heyâl²¹
'Elameti hirin nuzuli 'İsa
'Aleyhişşelat û selam zi disa
'Elameti çarin xurûci Ye'cuc
Weledi Yafis o hem Ye'cuc Me'cuc
'Elameti poncine Dabbedu'l- Erd o
Wacibo zonayış ma sero hem ferd o²²
'Elameti şeşin yetişi roji
Coko tera şino awo ez yaji
'Elameti hotin yejino duman
Ehli ser erdo vono hey el-emân
'Elameti heştin yejino adir
Hemberi iy de yew nibeno qadir
'Elameti newin Qur'âno Kerîm
Yeno weradayiş bı lefz û terîm
'Elameti desin, peyni 'elamet
Ke'be xerâb keni ehli hebeşet²³*

Kıyamet sahnelerinin anlatıldığı Mürselât, Fecr, Kâri'a, Müzzemmil gibi Kur'ân surelerine göndermede bulunan Kavari, büyük bir depremle göğün yarılabacağını, yerin parçalanıp yürütüleceğini; insanların şaşkınlık içinde şuursuzca davranacağını; annenin, süt emen çocuğundan kaçacağını söyler. Böylece kıyamet sahnelerini Kur'ânî bir anlayışla adeta canlandırır:

*Weqto qiyamete bêyro û wirzo
'Erđ û' ezmâni go piya bilerzo
A go yena 'ezmono qeleşnena
A go yena 'erdo hem bedelnena²⁴*

21 Kavari, a.g.e., s. 49.

22 A.e., s. 50.

23 A.e., s. 51.

24 Kavari, a.g.e., s. 51.

*Ku 'erđ û 'ezmân piya biwi zey ğubār
Mexluqi Xahqi yaci hey hewār
Dayi ku ŧit dona e go bilerzo
Weledi xo yerari xo ra berzo²⁵*

Kavarî, “Persayişe Çar Su 'ali” şiirinde kıyamet gününde insana; ömrünü, malını, bedenini ve ilmini nerede harcadığıyla ilgili dört tane sorunun yöneltileceğini belirtir. Kavarî, zorlu geçecek olan bu hesap karşısında ateşte yanan sac gibi insanın içinin yanacağını, haşır ve mizanda zorlanacağını söyleyerek biraz umutsuzluğa kapılır:

*Kavarî zeri yeyşena zey toqi seri adiri
Rojêy heşr û mîzânî de ti go xo ri se kerî?²⁶*

Kavarî, mahşer gününü kara gün olarak tasavvur eder. İnsanın böyle bir günde çaresiz kalacağını ama Allah'ın rahmetinden de umut kesmeyeceğini başka bir şiirinde dile getirir:

*Rojêy heşri rojo siya wo, xo ri se kerî? hey hewār
Nişnena rehma to ra, desti xo zi hey hawār²⁷*

3. KABİR

Kabir, insanların öldükten sonra defnedildikleri yere denir. Ahiret yurdunun giriş kapısı olarak bilinen kabir, tekrar dirilinceye dek sürecek olan hayatın geçtiği mekân, mezar, makber ve berzahın diğer adıdır. Dîvân'da “kabir” anlamında “qabr”, “mezel” ve “gor” isimleri de kullanılmıştır. Kavarî Dîvânı'nda kabir isminin geçtiği “Qebra Tari” adıyla bir tane müstakil şiir bulunmaktadır.

Kavarî, “Qebra Tari” şiirinde ibadet ve amel dışında zenginlik, mal, makam ve aşiret sahibi olmanın kabirde fayda vermeyeceğini söyler:

*Qebre de ma mendi biwari, ma ri yati dunya de maldârî
Ni 'eşir û mal û meqam, çike nibe fayde ma ri
Mal û 'eşir û hem 'emel, beni heyal hetta mezel
'Eşir û mal tepya yeni, heyal to monenu 'emel²⁸*

Kabir melekleri olan Münker ve Nekir tarafından, “kimsiniz?, yaratıcınız kim?” gibi çeşitli sorularla insanların sorguya çekileceği bildirilir:

*Yeni to ser nekir û munker, yoni ti komi wirz xo ser
Ça ra yeni? se ra şini? Homay' to kam o? mar bid xeber²⁹*

25 A.e., s. 52.

26 A.e., s. 20.

27 A.e., s. 15.

28 A.e., s. 33.

29 Kavarî, a.g.e., s. 33.

Ayet ve hadislerde işaret edilen kabir azabının dehşeti ve korkusu karşısında Kavari endişeye kapılır:

*Resuli Homay' Qadiri, yew hedişêke yato ma ri
Qebre, ya bexçeykêy cennet a yan çuxureykey adiri
Qebra tari, qebra tari, hey wax limin hali ma ri
Ni ta'et o ni 'emel o, ma xo ri mendi biwari³⁰
Kavari ti çi terseni? tersi qebre ra nalenî
Nekir Munker biri to ser, biemri Homay' nikenî³¹*

4. AHİR ZAMAN

Ahir zaman; “dünyanın sonu, kıyamet, kıyametin yaklaştığı ve alametlerinin belirginleştiği zaman”³² anlamlarına gelir. “Ahir zaman” tabirinden, son peygamber yani; Hz. Muhammed’den kıyametin kopuşuna kadar ki zaman diliminin kastedildiği bilinmektedir. Daha önce birçok devrin yaşandığı artık son bin yıllık Kamer Devri’nin yaşanmakta olduğu inancı da kabul görmektedir.³³ Kıyametin yaklaştığıyla alakalı küçük alametlerin gerçekleştiğini iddia edenler olsa da dünyanın sonunun ne zaman geleceği konusu gaybîdir. Kur’ân’da bu hakikat şöyle geçer: “Kıyametin ne zaman kopacağı bilgisi şüphesiz yalnızca Allah katındadır.”³⁴ Kavari Dîvânı’nda da bu gerçeğin Allah dışında bilineme-yeceği fikri savunulur:

*Qiyamete yena bawermend yono
Çi weqt yena bê Homay' yew nižono³⁵*

Kavari, Hz. Muhammed’in ahir zaman peygamberi oluşunu özellikle vurgular:
*Zey to yew niamew dunya, to dîma qeç yew zi neyno
Resuli axiri zemoni tuwi ya Resulellâh³⁶*

5. AMEL DEFTERİ

Amel defteri, “insanların dünyadaki iyi ya da kötü tüm düşünce, söz ve davranışlarının Kirâmen Kâtibîn adlı melekler tarafından yazıldığı belgedir.”³⁷ Tasavvufa göre deftere yazılan ve önemli olan kalbin amelleridir.³⁸ Ancak amel

30 *A.e.*, s. 33.

31 *A.e.*, s. 34.

32 Serinsu, Ahmet Nedim, vd., *Dinî Terimler Sözlüğü*, MEB Yay., Ankara 2009, s. 8.

33 Kurnaz, Cemal, *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlîli*, MEB Yay., İstanbul 1996, s. 77.

34 Lokmân: 31/34.

35 Kavari, *a.g.e.*, s. 52.

36 *A.e.*, s. 8.

37 Serinsu vd., *a.g.e.*, s. 17.

38 Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yay., İstanbul 2016, s. 39.

defteri, gizli (kalpte) ve açıkta olan her şeyin eksiksiz kayıt altına alınıp ahirette insana sunulacak olan defter şeklinde tasavvur edilir. Amel defteri cennetliklere sağdan, ceennemliklere soldan ya da arkadan verilir.³⁹ Kavarî, Kur'ân'da geçen Kehf suresinin ilgili ayetine işaret ederek⁴⁰ kitabı soldan verilenlerin her şeyi sayıp döken kitap karşısında korkuya kapılacaklarını ve keşke bu hesabımızı bilmeseydik diyerek pişmanlık duyacaklarını söyler:

*Ine ku kitab me biyo dayiş
Hem kişta çepe ra tera yeno yatiş
Kitabi xo bigêyri hem bwani
Guney to biwi ti 'eceb memani
Werkeyna en kitab niameyne
Ma ri ma hisab xo qe nižoneyne⁴¹*

6. CENNET

Sözlükte, “bahçe, çok güzel ve ferahlık veren yer; meyvelik, ağaçların, suların ve gölgelerin bol olduğu yer”⁴² anlamlarına gelen cennet, Allah'ın vadettiği gibi dünyada inanıp güzel fiillerde bulunanların ahirette ödüllendirilecekleri yer demektir. Kavarî Dîvânı'nda konuyla ilgili en çok kullanılan isim olmakla birlikte Kur'ân'da ve hadislerde bahsedilen sekiz cennetten divanda doğrudan zikredilenler ise Firdevs ve Naîm cennetleridir. Ayrıca Dârü'l-mukame ve Dârü'l-huld cennetlerine de göndermede bulunulmuştur. Konuya ilişkin ağırlıklı olarak cennetin nimetlerinden ve cennet ehlinin vasıflarından bahsedilir. Kavarî, Kur'ân'a ve hadise dayanarak⁴³ müminlerin sıfatlarını: “Namaz kılıp zekât verirler, nefislerini dizginlerler, ırzlarını korurlar, sözlerine ve emanetlerine riayet ederler, hak ihlalinde bulunmazlar, güzel ahlaklıdırlar.” şeklinde sıraladıktan sonra hakiki mümin olan o kimselerin Firdevs cennetine gireceğini ifade eder:

*Peyğemberi yato hediş de, kam eni ewşāf biwi tede
O mu'mino heqîqi yo, cay'i iy Firdews de haw te de⁴⁴*

Kavarî yine Kur'ân'a dayandırarak⁴⁵ cennet ehlinin güzel ve lezzetli meyvelerden, sularından; gölgeliklerden ve yüksek döşeklerden istifade edeceklerini söyler:

39 Bkz. Hâkka: 69/19, 25, İnşikâk: 84/7, 10.

40 Bkz. Kehf: 18/49.

41 Kavarî, *a.g.e.*, s. 54.

42 Serinsu vd., *a.g.e.*, s. 48.

43 Bkz. Mü'minûn: 23/1-11; Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, C. XV, Akçağ Yay., Ankara 1988, s. 391-392.

44 Kavarî, *a.g.e.*, s. 45.

45 Bkz. Muhammed: 47/15, Rahmân: 55/60, Vâkı'a: 56/28-29, Hicr: 15/47-48.

*Wer ine teli pa çini, kirazi
Hay yersi de weni muzon kirazi
Yersi, awu, fiki qet kêm nibeni
Nini birnayış tim zide beni
Doşekono berzo sero roşeni
Qarşı werbini de iy şohbet keni⁴⁶*

Kaynaklarda, huri ve gılmandan cennet ehlinin hizmetkârları olarak bahsedilir. Türk şiir geleneğinde de huri ve gılman, cennetle birlikte aslı işleviyle anılır.⁴⁷ Kavarî Dîvânî'nda ise aynı bağlamda huri ve gılman kast edilerek onların cennetliklere hizmet edecekleri dile getirilmiştir:

*İne sero tuti, qiji fır doni
Ay tuti xizmetçi ci ri aw doni⁴⁸*

Kur 'ân'da vadedilen nimetlerin varlığına inanıp ikna olanların, cenneti ve cennetin nimetlerini helalince hak ettikleri düşünülür:

*Ay ni'meti ma nızani ey bira
Homay' Qur'ân de yato kerdo sıra
İy ku pey bawer bi iy şini cennet
Helal bo ine ri cennet û ni'met⁴⁹*

Kavarî Dîvânî'nda cennetliklerin meleklerin müjdesiyle ebedî kalmak üzere cennete sevk edilişleri Kur 'ân'a paralel bir şekilde anlatılır:⁵⁰

*Wezîfeli Melâ 'iketi yeni
Mujdewân doni cı, cır ber a keni
Şima şiri cennet ma şima weş di
Şima go tede bimoni ebedî⁵¹*

Kavarî'ye göre, Naîm cennetinin muhatapları, dünyada Allah'tan korkup O'nun buyruklarını yerine getirenlerdir:

*Ba'di ku ma ya qışey ehli ceħîm
Ma go yaje ehli cenneto ne'ım
İnê ku Homay' ra tersey dunya de
Bi emri iy nikerda heme ca de⁵²*

46 Kavarî, a.g.e., s. 62.

47 Aktaş, Hasan, *Türk Şiirinde Din ve Tasavvuf*, Çizgi Yay., Konya 2001, s. 101.

48 Kavarî, a.g.e., s. 62.

49 A.e., s. 62.

50 Bkz. Zümer: 39/73.

51 Kavarî, a.g.e., s. 61.

52 Kavarî, a.g.e., s. 61.

7. CEHENNEM

Ahirette ceza çekilecek yerdir. Kur 'ân'daki bazı ayetleri referans alan kimi görüşlere göre; cehenneme girenler, orada ebedî kalacaklardır.⁵³ Kimi kaynaklara göre ise inanan günahkârlar, cehennemde günahları ölçüsünde cezalarını çekip cennete gireceklerdir. Kavarî'ye göre kâfirler, cehennemde ebedî kalırken; iman edip günah işleyenler, cezalarını çekip arındıktan sonra cennete gireceklerdir:

Ame tera yatışı şiyir cehennem
Ebedî yınderi cay derd û elem
Cehennem de gunehkâr nimaneno
*Gorey guney xo ra ceza onceno*⁵⁴

Kavarî Dîvânı'nda, Kur 'ân'da adı geçen yedi cehennemin ismi (Cehennem, Lezâ, Hutame, Saîr, Sakar, Cahîm, Hâviye) anılır ve kâfirlerin zebaniler eşliğinde cehenneme kötü bir hâl içinde sevk edileceği ileri sürülür:

İy yeni yeri cehennemi bira
Zeboni yeni ine keni sıra
Yeni zeboni ber keni a ci ri
În halêy ko xirab de yineni xo ri
Wesîqel lezîne keferu bira
*Îla cehenneme benî zumerâ*⁵⁵

Kavarî'ye göre cehennemlikleri, Kur 'ân'da zikredildiği gibi kan, irin ve yaralardan oluşan bir cehennem menüsü beklemektedir:⁵⁶

Werdişi ine goni û rimi birin
*Ĥeta ebed ay go bonci yew axin*⁵⁷

Cehennemlikler çığlıklar ve inleyişler içinde büyük bir azaba duçar kaldıklarında; onlara yardım eden kimsenin olmayacağı söylenir:

İy go bıqeyri, bızari iy bira
Ya Rebbê! ma yeje no cehennem ra
Şima go biyini 'ezabo kebîr
*Çin o şima ri eyro yew paştegir*⁵⁸

53 Bkz. Nisâ: 4/169.

54 Kavarî, *a.g.e.*, s. 61.

55 *A.e.*, s. 60.

56 Bkz. İbrâhim: 14/16.

57 Kavarî, *a.g.e.*, s. 61.

58 *A.e.*, s. 61.

8. AZAP

İsim olarak, “ceza, zarar, ezâ, işkence, insana elem veren ve zor gelen şey”⁵⁹ anlamlarına gelen azap, inkâr edip isyana düşenlerin ahirette görecekleri kötü muameleyi ifade eder. Kur ’ân’daki bazı cehennem ayetlerinden anlaşılacağı gibi biyolojik (fizyolojik)⁶⁰ ve ruhsal (psikolojik)⁶¹ olmak üzere iki çeşit azap vardır. Kavarî Dîvânı’nda her iki azap çeşidi de anılır. Kavarî, cehennemlikler için bir tarafları yanarken öbür tarafları tazelenir, diyerek yanmanın sürekli olduğu cismî bir azaptan bahseder:

*Ku biyeyşi cehennem de şima zi
Kışta yew yişena yew bena tezi*⁶²

Kavarî, hem fizyolojik hem de psikolojik açıdan azapla karşılaşmak istemez; hatalı fakat inançlı ve iyi niyetli olduğunu dile getirerek Allah’ın rahmetiyle bu azaptan kurtulmak ister:

*Cism û ruheyim ‘ezabe te qabul nake el-emân
Belki Yezdani kerîm min ‘efu bike el-emân
Bi rehmay xo ‘ezabi xo ra xelaş ke, el-emân
Bawermend a, xeşakar a, zerey m’pak a el-emân*⁶³

Cehennem ehli için kimsenin müdahale edemeyeceği büyük azabın görüleceği haberi verilir:

*Şima go biyini ‘ezabo kebîr
Çin o şima ri eyro yew paştegir*⁶⁴

9. KEVSER

Sözlükte “cennet, cennetteki bir havuz”⁶⁵ anlamına gelen bir isimdir. Sınırsız bolluk anlamı olan Kevser ya da Havz-ı Kevser, cennette Hz. Muhammed’e bahşedilen suyun adıdır.⁶⁶ İslam inancına göre Hz. Muhammed, Müslümanlığı hakkıyla yaşayan ümmetini Kevser havuzu başında misafir edip nimetlenmelerini sağlayacaktır.⁶⁷ Kavarî, Kevser sahibi olan Hz. Muhammed’in susamış ümmetini, bu sudan ikram etmek suretiyle şefaatine nail kılacağını düşünür:

59 Karagöz, İsmail, “Azâp”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 46.

60 Bkz. İnsân: 76/4.

61 Bkz. Kıyâme: 75/24.

62 Kavarî, *a.g.e.*, s. 61.

63 *A.e.*, s. 18.

64 Kavarî, *a.g.e.*, s. 61.

65 Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 2009, s. 254.

66 Bkz. Kevser: 108/1.

67 Serinsu vd., *a.g.e.*, s. 202.

*Ti wari hewzi kewşeri, ti awe doni teyşon o
Kamo ku a awe ra boro, ni teyşon o ni yeyşon o
Şefa'eti to qeybi ummeti to yeyvo û roşon o
Yew ferdi ummeti to ra Kavarî yo ya Resulellâh⁶⁸*

10. MİZAN

Terazi olarak bilinen mizan, lügatte “ölçü âleti, tartı; ölçek”⁶⁹; dinî bir ıstılah olarak “mahşerde herkesin amellerini tartmağa mahsus adalet ölçüsü”⁷⁰ anlamına gelir. Kur ’ân’da zikredildiği gibi alışverişte, kâinatın dengesinde ve insanın yaratılışında nasıl ki bir denge, ölçü gözetilmişse; insanın ahirette amellerini ölçecek olan bir terazinin konulacağı da hakikat olarak bildirilmiştir.⁷¹ Terazi, adaletin sembolüdür. Bu bakımdan Kavarî, mahşerde kurulacak olan terazinin mutlak olarak herkesi razı edecek şekilde adaleti tesis edeceğini vurgular:

*Homay’ yato ma go rone terazi
Terazi ma herkesi keno razı
Terazi ma teraziko ‘edalet
'Ego biyo raştkerdiş rojêy kıyamet⁷²*

SONUÇ

Çalışmada, yaşayan Zaza şairlerden biri olan Molla Muhammed Kavarî Dîvânı'nda “ahiret” temasını incelemeye tabi tuttuk. Şairin kendi görüşlerini de nazara almak suretiyle metin eksenli makale çalışmamızda kısaca şu görüş ve sonuçlara ulaştık: Söz konusu Dîvân, dinî içerikli bir eser olup İslâmî bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır. Bu anlamda eserin önemli bir kısmı “ahiret” kavramı çerçevesinde şekillenmiştir. Şairin bizzat kendisiyle yaptığımız görüşmeler ışığında ve çalışmamız neticesinde Kavarî eserinde, ahirete iman konusuyla ilgili tasavvurların çokça işlendiğine şahit olduk. Bu münasebetle özelde şairin yaşadığı Kavar bölgesi, genelde Bingöl ve Zaza milletinde de aynı algının güçlü olduğu sonucuna vardık.

Ahir zamanın yaşanmakta olduğunu, kıyametin yaklaştığını ancak kopuş vaktinin bilinemeyeceğini, kabir azabının gerçekleşeceğini, iman edip günah işleyenlerin cehennemde kalıcı olmayacaklarını, şefaatin cennete girme konu-

68 Kavarî, *a.g.e.*, s. 10.

69 Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugât*, Aydın Kitabevi, Ankara 1996, s. 655.

70 Karaman, Fikret, “Mizan”, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015, s. 449.

71 Bkz. İsrâ: 17/35, Rahman: 55/7, İnfîtâr: 82/7, Şûrâ: 42/17.

72 Kavarî, *a.g.e.*, s. 59.

sunda referans teşkil edeceğini ve Mehdi'nin kıyamete yakın bir zamanda gelip vazifesini ifa edeceğini düşünen Kavari'nin anlayışının ehl-i sünnet âlimlerinin bu konulardaki anlayışına yakın olduğu görülmüştür.

Zazacanın hem üslup hem de muhteva yönünden işlenmemiş bir zenginliğe sahip olduğunu düşünmekteyiz. Dolayısıyla bu tarz çalışmaların artması yönündeki temennimizi bu vesileyle yineliyor ve çalışmamızın alana bir nebze olsun katkı sağlamasını umuyoruz.

KAYNAKÇA

- Kur'an-ı Kerim Meâli*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2008.
- Aktaş, Hasan, *Türk Şiirinde Din ve Tasavvuf*, Çizgi Yay., Konya 2001.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yay., Ankara 1988.
- Canbulat, Mehmet, "Dünya", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul 2004.
- Coşkun, Ahmet, "Kur'an-ı Kerim'in Dünya ve Ahirete Bakışı", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5.4., 1987, s. 267-284.
- Devlilioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugât*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara 1996.
- Kanar, Mehmet, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Say Yay., İstanbul 2009.
- Karagöz, İsmail, "Azâp", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015.
- Karaman, Fikret, "Kıyamet", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015.
- _____, "Mizan", *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yay., Ankara 2015.
- Kurnaz, Cemal, *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, MEB Yay., İstanbul 1996.
- Muhammedê Kavari, *Dîwânê Muhammedê Kavari*, Diyarbakır 2004.
- Sarıkoçlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Bayrak Yay., İstanbul 1983.
- Serinsu, Ahmet Nedim, vd., *Dinî Terimler Sözlüğü*, MEB Yay., Ankara 2009.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay., İstanbul 2016.
- Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyan Yay., İstanbul 1986.
- Varlı, Abdussamet, *Kur'an'da Dünya Ahiret Dengesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- Varol, Murat, "Abdulaziz Beki'nin *Diwon Cebexçuri* Adlı Eserine Dair Bir İnceleme", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 49., 2017, s. 438-450.
- Yavuz, Ömer Faruk, "Kur'an Perspektifinde Dünya-Ahiret Bütünlüğü", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 6.2., 2006, s. 159-198.

VARYANTANÊ VİSTONİKA WAYA HEWT BIRAYAN SER O YEW MUQAYESE

“Waya Hewt Bırayan” Masalının Varyantlarına Dair Bir Karşılaştırma

A Comparison of Variants of the Tale “Waya Hewt Bırayan”

Pervin SEPTİOĞLU¹

KILMVATE

Malzemeyê edebiyatê feki, vatiş o; eg vatiş çin bo, nuştış zi kêmaneno. Vaciyayîşê vistonikan dı çendêk ciyati bîbo zi wezîfeyê vistonikan heme cayan dı seycê yi. Gayeyê ina xebat; mîntiqayanê Zazayan dı varyantanê vistonika “Waya Hewt Bırayan” ser o yew muqayese yo. Ma çahar varyanti ina vistonik ser o xebatiyayi. Inê varyantê ma, aidê mîntiqayanê Dêrsim, Licê, Sewrêgi u Çoligi yê u nameyê vistonika ma: Sêwregi dı “Waya Hewt Bırayan”, Çoligi dı “Yo Way u Howt Bırayi”, Licê dı “Hera Herrine”, Dêrsimi dı “Hera Welne” yo. Ma verê cu folklorê Zazaki dı derheqê cayê vistonikan dı melumat dani u dîma zi nê varyantanê vistonikan hetê seycêti u ciyati ra muqayese kenî. Ma formelê destpêkê varyantan, karakteri varyantan, hetê şiriki u ciyati ra rêzkerdîşê meseleyanê varyantan, lezvatêyê varyantan u formelê qediniyîşê varyantan ser o vîndeni.

Çekuyi Muhimi: Folklorê Zazaki, Têveranayîş, Vistonik, Wayê Hewt Bırayan.

ÖZET

Sözlü edebiyatın malzemesi söylemdir; eğer söylem olmazsa, yazı da eksik kalır. Masalların anlatımında her ne kadar farklılık olsa da, her yerde masalın

1 Wendekara Lisansê Berzi, Üniversiteya Bingoli Enstituya Zıwananê Ganiyan, Qısmê Edebiyat u Zıwanê Zazaki.

görevi aynıdır. Bu çalışmanın amacı; Zazaların folklorunda masalın yeri ve Zazaların yaşadığı bölgelerdeki “Waya Hewt Bırayan” masalının varyantları üzerine bir karşılaştırma yapmaktır. Bu masal; Siverek’te “Waya Hewt Bırayan”, Bingöl’de “Yo Way u Howt Bırayı”, Lice’de “Hera Herrine”, Dersim’de “Hera Welne” isimleri ile adlandırılmıştır. Çalışmada, önce Zaza edebiyatında masalın yeri hakkında bilgi verilecek, daha sonra ise bu masal varyantlarının başlangıç ve bitiş formelleri, kahramanları, olay örgüsünün benzerlik ve farklılıkları, tekerlemeleri karşılaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırmalı Edebiyat, Masal, Yedi Kardeşin Kız-kardeşi, Zaza Folkloru.

ABSTRACT

The material of oral literature is discourse; If there is no discourse, the article is incomplete. Although there is a difference in the narration of the tales, the task of the fairy tale is the same everywhere. The purpose of this study is the comparison of the place of the fairy tale in Zaza folklore and the variants of the “Waya Hewt Brayan” fairy tale in the Zaza region. The four variations of the fairytale we compare are: From Siverek “Waya Hewt Bırayan”, from Bingöl “Yo Way u Howt Bırayı”, from Lice “Hera Herrine”, from Dersim “Hera Welne”. First of all, we will give information about Zaza folklore and its first works. Then we will compare the variants, similarities and differences of our fairy tales. We will compare the initial forms of the variants’ beginning forms, protagonists, nursery rhymes, their ending form, as well as the similarities and differences of the event pattern.

Key Words: Comparison, Tale, Wayê Hewt Bırayan, Zaza Folklore

1. DESTPÊK

Her mîlet bı zıwan u folklorê xu yê neteweyi yena şınasnayış. Folklor, prosesê seserran dı yeno meydan u nasnameyê mîletan o. Miyanê folklorê yew mîleti dı; urf u edet, deyiri, şıwaneyi, zewti, duayi, mılqatiki, efsaneyi, vateyê verinan u inê heminan ra ver vistoniki ca geni. Coka, miyani şari dı cigerayışê folklori beno u bı zafi virê extiyaran dı meteryali folklori zaf esti. Miyanê folklorê Zazaki yê feki dı dewlemendiyêka tewr gird bêistisna vistonik i. Vistonik anonim a, hetê kesêk yan zi çend kesan ra nêviraziyena.

Zemunê verinan, şewanê zimistanan ê dergan dı, miyane Zazayan dı kêfweşiya tewr pil vatişê vistonikan bı. Tabi, vatişê vistonikan têna yew kêf u şahi nêbı, yew kulturo gani bı. Yew het ra merdım fıkrnayni, yew het ra zi merdım rê şiretan dayni. Eşkera yan zi nımitki mesajan danê goşdaranê xu u yin berdên miyanê xeyalanê fantastik, rawre goşdaran beni serê koyan u miyanê hewran, rey-rey zi

beni hewt tebeqeyê binê erdan. Her çendik mewzuyê vistonikan xeyali bibo zi, esasê xu di mewzuyê xu cuyayiş u kulturê ê mîleti ra geni. Mîletanê ciyayan dı, temayê vistoniki eyini bibo zi bi ferqanê qickekan vajiyeni.

Zazayan dı namekerdişê vistoniki zaf ê. Vanê “sanike”, “estaneke”, “estanike”, “estoneke”, “estonike”, “vistaneke”, “vistanike”, “vistonike”, “şanike”, “sonike”, “sûnike”, “şonike”... Beno ke çend formê bînî zî estbê la kokê xu tim yew o (Yıldırım-Lezgin-Bingöl, 2012:50).

Vistonika Waya Hewt Birayan; dekewena tewirê vistonika xeyali. Miyanê tewirê vistonikan dı tewr ziyed ê xeyali yena zonayiş. Çêşitê nê sanikan, ê bînan ra gore tenêna derg ê. Karakteri zaf ê. Nê karakterî leyê însanî de dêvî, ejderhayî, cînî, çaju yê. Hem mewzûyê xo hem kî cayê xo rastîken nîyê. Ne sanikan de sir û tilsimî zaf î (Aldatmaz, 2014: 57). Na vistonik miyanê Zazayan dı zaf vıla biya, xêylek varyantê yê esti la ma çahar varyantanê ina vistonik muqayese kenî.

2. ZAZAKÎ DI VISTONIKAN SER O XEBATÎ VÊRÎN

Vistonikanê Zazaki ser o hêveri Kurdologê Rus Peter Ivanoviç Lerch, serra 1856 dı herbê Kırım dı Zazayi ki hêsir gêriyayi inan reyde qısey keno u nê metnanê folklori serra 1857 dı weşeneno. Peter Lerch kîtabî xo yê “*Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldäer (Derheqî Kurdan u Keldanîyî Bakûr yê Îranî de Cigerayîşî)*” de 7 metnî kirdkî neşir kerdî.... Verî hetî nuştox/ cîgêrayox Mehemed Malmîsanij ra bi alfabe ya latînî ya Kurdkî (Alfabe ya Celadet Bedirxan) newe ra ameyî nuştîş yanî ameyî transkırîbe kerdîş û 1986 de kovara Enstîtuyî Kurd Parîs “Hêvî” de ameyî çap kerdîş (Malmîsanij 1986, 5/ 88-91; 6/ 69-79) Nê textan ra hirye hebi vistonik i (Kurîj, 2014:105). Estaneka Hîrê Birayan, Damarî, Çemçeçû Paşa (Yıldırım-Lezgin-Bingöl, 2012:21-24, 28-31) Xebata dıyın hetê zıwannaşê Alman Albert von Le Coq ra serra 1902 dı Şam dı biya, hikayeyi Kurmanci u Zazaki arêdayi u bi nameyê *Kurdische Texte/ Kürtçe Metinler* Berlin dı serra 1903 dı neşir kerdî. Ino kitab dı panc hikayeyi Zazaki esti. Benateyê serranê 1906-1907 dı zıwannaşê Alman Oskar Mann Sêwregi, Bucak, Cebaxçur, Kur u Gexi dı xebat kerdo. Dıma Karl Hadank inê metnan newe ra analiz keno u bi nameyê *Mundarten der Zaza* serra 1934 dı neşir keno (Çağlayan, 2016:101). Ma veyneni ki; folklorê Zazayan ser o hêveri zıwannaşê xeribi cîgêrayîşî kerdî. Weşanayîşê nê metnan ra pey hetani serra 1980 metnê vistoniki Zazaki nêweşanyayi

Serra 1980 ra dima Tırkiya u bızafi Ewropa dı; ked u fedakariyê xebatanê şexsi u komi zaf kovar u kitab çap biyi. İnan ra humara çaharın a kovara Roja Welat dı bi nameyê *Koremore* yew vistonik çap biya (Roja Welat, 1978:12). Nê ra pey vistonika dıyın “*Xal û Wariza*” zi kovara Tirej, humara dıyın dı weşaniyaya (Tirej,

1980: 60-62). Varyantê vıstonika ma eyne kovar dı humara hırın dı bı nameyê, “Pıra Hewt Sera” ca gırewta (Tirej, 1980: 52-57). Dıma kovari vera bi ziyed u eğleb meteryalê folklorê feki weşaniyayi.

Kitabê ki tede vıstoniki esti; inan ra kitabo tewr vêren, kitabê folklori; *Folklorê Ma ra Çend Numûney* (Malmîsanij, 1991) o. Kitabê ki zerreyê ey dı teyna vıstoniki ca geni *Fıstonik* (Yılmaz-Temi, 1998) u *Luye Be Biza Kole Ra* ma eşkeni misal bıdı (Çem, 1998). Inê serran dı tayi nuştoxi, folklorê mıntıqayê xu arêdayi u çap kerdi. *Tanî Estanikî u Deyîrê Ma* (Espar, 1995), *Folklorê Kurdî; Kurmancî û Dîmîli* (Verroj, 1995), *Gingim Zereyê Ma De* (Gedik, 2004) u ma eşkeni vaji, piyeri mıntıqayanê Zazayan dı kitabê vıstonikan neşir biyi. Bı nameyê vıstonika ma zi yew kitabê vıstonikan çap biyo; *Wayê Hot Birayûn* (Kurij, 2002).

3. MUQAYESEYÊ VARYANTAN

Vıstonika ki ma waşt tehlil bıki, xeylêk varyantê yê esti, la ma na xebata xu dı çahar varyantanê na vıstonik muqayese kenî. Hêveri vatışê vıstonikan dı, xısusanê zıwanê feki yê mıntıqayi veciyena verê ma. Ma ina xebat dı qê varyantê Çolig; vıstonika Yo Way û Howt Birayî (Bor, 2013:201-211), qê varyantê Sêwregi Waya Hewt Biraran (Adabeyî, 2005:81-84), qê varyantê Licê Hera Herrîne (Licokic, 2007:73-86), qê varyantê Dêrsim zi vıstonika Hera Weline (Çelker, 2005: 83-98) gırewt. Sebebê tercihkerdışê inê varyantan inî çahar vıstoniki zi seni ki ameyi vatış, o qeyde nusiyayi, yani fêkê mıntıqayi rê mudaxele nêbiyo u bı goreyê varyantanê binan hina dewlemend u derg nusiyayi. Labelê ma şuxulnayışê zıwanê feki ra vêşer, vatışê vıstonika mıntıqayi tehlil kenî. Yani urf u edet, coğrafya u itiqad, vıstonikan ser seni tesir kenî ma na xebatê xu dı inan ser zi vındeni. Her vıstonik cayo ki tede vajiyena, goreyê uca bedilyena, tayê çıyanê newe gena yan zi erzena. Rawrê vatox; qehremanan, rolan, nameyan u vatışê vıstonik bedilneno. La meqsed u temaya vıstonik muhefeze keno.

3.1. Uslub u Zıwanê Varyantan

Zıwanê vıstonikan, zıwanê miyanê şari yo yani vıstanikan dı zıwanêko mehelli yeno qalkerdiş. Zıwanê vıstonikan, zıwanêko zelal u weş o. Xura sonıkvaji, miyanê şari dı cuyeni u her çiyi xu pê feki zıwanê mehelli vani.

Varyantê vıstonika Çoligi, goreyê xususiyetanê merkezi nusiyaya. İzafeyi, sıfeti, antişê wextan, wesıla zafi u çekuyi ê mıntıqayi, heme goreyê fêkê merkezi nusiyayi. Vıstonika Sêwregi dı; çekuyi ki a mıntıqa dı zaf şuxuliyeni, vejıyena verê ma u çekuyê Tırki zi tede esti. Misal çekuyi “çıcı, bol, qapi, coşmandê, qandê” esti. Varyantê Licê dı, çekuyi Kurmanci viyereni. Misal, “nêçir/seyd, agrır/adır, gav/gam, derbas beno/viyereno”. Varyantê Dêrsim dı, sarê ra heta peyni ma xususiyetanê fêkê zımayi vıneni. Misal; “çê, mordem, çêna, ebe, şodir, qayt kerden, koti, kamta, urzena”.

3.2. Formelê Destpêkê Varyantan

Zafiyerê vistonikanê Zazaki bî nê cumleyan dest pêkeni; “cay bi cay şî” (Malmîsanij, 2000:201), “tîya bî û çinê bî” (Licokic, 2007:73), “beno nibeno” (Çîçek, 2014:11), “rojêkî rojûn mîyûn di, helêkî helûn mîyûn di” (Mîrvanî, 2012:9), “cêk ben, cêk nîben” (Bor, 2013:9). Şuxulnayîşê nê cumleyan goreyê neqilkerdoxan bedilyeni. Varyanti vistonika ki ma etud keni, bî nê cumleyan dest pêkeni:

Çolig	Licê	Sêwregi	Dêrsim
Yo Way û Howt Birayî	Hera Herrine	Waya Hewt Biraran	Hera Welne
Cêk ben cêk nîben	Tîya bî û çinê bî	Beno nêbeno	Beno, nêbeno

Tablo-1: Formelê Destpêkê Vistonikan

Destpêkê vistonikanê Zazayan, tewr zaf pê cumleyanê corin destpê keni u ni zi goreyê sonikvajan bedilyeni. Mekan u qehramani vistonikan xeyali yi u wext zi niyeno zanayîş. Formelê destpêk, piyerê vistonikan dî standart o u hema hema eyni me’na dano. Tayê cayan dî zi vistonik, bî yew neqarat destpê kena u yew çiyê standart niyo rawrê zi bême’na yo. “Vistûnik şin da / Bebûrî cin da / Vistûrî har a / Mûnga çar a / Şîya axdara / Sil kerd mi lapat a / Mi sil kûwa ti kekat a / Gina rîyeştê ema / Raq a Gindê pîra Fat a” (Bor, 2013:9). Eğleb vistonikan dî zeman, ca u heqîqet muhim niyî. Vatox; hem mewzu, hem tema, hem zi teknîkê vatiş dî serbest o.

3.3. Karakterê Varyantan

Vistonik; goreyê urf u edet yani kulturê ê mileti, itiqad u cografyaya mıntıqayan bedilyena; bîzafi goreyê vatişê merdîman bedilyena. Eg wendox hişê xu bîdo karakteran ser; tesirê fekê mıntıqayi, bedilyayîşê karakteran dî zi veyneno. Inkê zi ma varyantanê vistonika xu, goreyê karakteran etud keni:

Çolig	Licê	Sêwregi	Dêrsim
Kênek	Keyneke	Keynek	Çênek
Dadîyê kênek	Dadî	Maya keynek	Maa çênek
Çendnê kênek	Hevalanê keyna	Keynekên	Hevalanê çênek.
Howt birayî	Hîrê birayî (‘Emer, Derwêş, ‘Elî)	Hewt birayî	Haut biray
Hera herrin	Herêka herrine	Wel ra istorê	Hera welne
Pisîng	Pisînge	Kutik	Pisînge
Pîra howtsarî	Pîrêka hîrêserî	Caduyer	Dêva haut seri
Howt kêne pîra howtsarî	Hîrê keynay pîrêdewe	Hewt keynê cadu	Haut çênê dêve

Lîyr mar/Marê pîzê kênêk	Lehîrê marî		Marê zerê çêneke
Cityer, lajê cityer			Şüani
Maro mîyûn telî			Marê teveri
			Khalê herdişsipêy
Hîrye qijî kênêk			Dî domani çêneke
Bıray qij			Çêna deva qıce
			Çêna deva pile
			Bırao çarçım

Tablo-2: Listeyê Karaktaranê Varyantan

Ma cor dî heme karakterê çahar varyantanê na vistonik nuşti. Ma veyneni ki, bî zafî karakteri şirik i. Serqehramanê hemeyê varyantan kênâ ya u zafiyerê sernameyê vistonikan dî nameyê kênâ esto (way). Vistonikan dî humarê hewt bimbarek a. Humarê bırayan, ê kênayan u sareyê piradew hewt i. Humarê tayê meknan u çiyê bini vistoniki zi hewt i. “...kueşka howtqat, û howt pîskênê adîr..” (Bor, 2013:203), “haut koa, haut lêano” (Çelker, 2005: 85-89). Motifê bırayo qıj zi, vistonikan dî zaf ca geno. Aqıl o, hem zi cumyerd o. Heme çahar varyantan dî rolê tayê karakteran yewi yê, la nameyê yin yew niyo, sewbina name gırewti. Karakterê ke şirik niyê, ma tesnif bıker:

Varyantê Sêwregi dî heywani kutık u astor esti, ê bin dî pising u her esti la rolê inan eyne yo. Her heywan sembolê yew tip u roli ya. Astor/ her yew embazo sadıq o. Pising wahaê xu rê bêbexti kena. Mar xayin u dişmen o.

Varyantê Çolig dî cityer u lajê cityer esti, varyantê Dêrsım dî şuani esto; huni rolê şuani u lajê cityer eyne yi. Hetê humaran dî varyantê Licê dî ciyati esto. Humarê bırayan, keynekan u sareyê pirêdew hirê yi. Hirê; biyayişê insani ra hetanê mergê insani temsil keno. Yani welıdayış, heyat u merg. Nameyê bırayan zi eşkera yo.

Varyantê Dêrsım dî baweriyê yin dî wahaê yew çayo muhim karaktere “Khalê herdişsipêy” u maro siya esto. Zafiyerê efsane u vistonikanê Dêrsım dî Khalê herdişsipêy (Xızır) yew merdimo wayirê hikmeti yo u karakteran rê hetkari keno. “..., wazeno nê kalê erdişsipêyê wayirê rîyê nuranî sey mêman Heqî dawetê keyeyê xo bikero. Xızır nê merdimi nêşikneno û şino keyeyê ey de beno mêman” (Aldatmaz, 2014:64) Miyanê bırayan ra yew zi çarçım o. Yew varyantê vistonika ma nameyê no karakter gırewto: Heso Çı’harçım (Hayıg, 2007). Mar u qıcı keynek vistonika Sêwregi dî çin i.

3.4. Rêzkerdışê Hediseyanê Varyantan

Ma rêzkerdışê hediseyan, goreyê şirikiyê çahar varyantanê vistonikan u goreyê varyanto tewr derg gırewt ki, wa derheqê vistonik dı malumatê ma bıbo.

Kênek şına miyanê embazanê xu, keynayan ra yewi tiz kena. Piyeri serê sareyê bırayê xu sund wuneni, la keynek serê sareyê golikê xu sund wunena. Embazanê keynek cı ra vani, hewt bırayi tu esti. Ya zi şına dadiya xu ra vona; ez wazena şiyeri, bırayanê xu weyni. Dadiya yê seba ki keynek wenış u pê şiyer, cı rê herr ra yew her vırazena. Keynek şına kueşkê bırayanê xu, piyor gureyê yin kena u xu limnena. Bırayi yê, yê mereq keni u nowet geni; dıma bırayo qıç, waya xu eşkera keno. Way u bırayi, bı yewbinan zaf beni şa.

Bırayi, şertê xu vani; tı gereka çıta werd barê pısing zi bıdı. Keynek yew hebê eskıj bê pısing wena u pısing zi yers bena, şına miz verdena adır ri. Dıma keynek şına geyrena adiri, şına verê kueşkê pıra hotsari. Keynaya pıra hotsari adır dana cı, la pıra hotsari keynek teqıp kena u yena verê berê yin. Gıştê keynek qula beri ra sıpena. Bırayi keynek, ewniyeni waya yin roj bı roj heliyena, qerar geni, voni ma nê çı eşkera bıker. Bırayo qıç xu limneno u pıra hotsari kışeno. Dıma zi bırayi şın, keynayanê pıra hotsari xu rê mare keni, oni keyeyê xu, bı keyfweşi heyatê xu rê dewam keni.

Veywanê keynek, cı ra xuy keni u liyrê mar erzeni miyanê aw u dani keynek. Pızê keynek maseno, veywi miyerdanê xu ra vani; waya şıma pize nêweş a. Bırayo qıç; waya xu geno, semedê way bıkişo beno yew kue/gem/çem la qemiş nêbeno uca dı verdeno, agêreno. Keynek zi zewt dana bırayê xu, vana wa yew aste şiyer/sunziyer bıyer lingê tu ra u dermanê tu ez bibi. Keynek şına raştê yew cıtyer/şuani yena u o merdım cı rê ardım keno u pızê yê ra mar veceno teber. Şuani/laj cıtyer keynek dı zewicyeno. Qıci yin beni u bırayê yê qey derdê xu yeno dewa yin. Way; derzin kuwena lingê bırayê xu, kena weş waha. Bıra; way u zomayê xu u warzaye xu geno, beno keyeyê xu. Hewt bırayi zi ciniyanê xu seba ki bêtum kerdı way, yin kışeni. Vistonik itya dı qediyena. Peyniyê vistonika Sêwregi bı kıştışê Caduyer qediyena. Peyniyê vistonika Lıcê, nê hirê hemın varyantan ra zaf çiya ya.

3.5. Hetê Tedeyi Ra Ciyayiya Varyantan

Her çendık varyantanê vistonikan dı mesaj, motif u tema nêbedılyo zi, nê varyantan dı hetê tedeyi ra tayê çiyayi esti. Sonıkvaj yani merdımı ki vistonik neqlkeno; beno ki tayê çıyan xu vira bıko yan zi xelet bêro virê yi, ge-ge zanayış u xeyalanê xu ilawe bıko. Rawre zi sey yew vistonik zerê vistoniki dı pêdima bıvajo u tedeyiyê vistonik bıbedılno. Xususiyetê vistonikan dı yew zi pêyniyê vistonikan bı keyfweşi qediyeni. Na vistonik dı hırı meselayi bibi u pê keyfweşi qediyena. Varyantanê vistonik dı çı tewır çiyayi esti ma ino qeyde hina hol fom keni.

Qısimê yewın; destpêkê vistonik ra heta ki keynek bırayanê xu ca kena. Qısimê diyın; bı diyayışê bırayan ra dest pêkeno u heta bırayo qıj pıra hotsari kışeno u

birayi, keynayanê pir dı zewıcıyêni. Qısımê hirın zi keynayan marekerdış ra dest pêkeno u heta peyniya vistonik devam kenno.

3.5.1. Ciyayiya Qısımê Yewın

Destpêkê vistonika Dêrsim hina teferruatın o. Mergê piyê inan ra u sebebê raywantiya bırayanê keyneki ra zi behs kenno. Varyantanê binan dı imi çin i. Destpêkê bıyayê hîrê varyantan şîrîk î labelê varyantê Sêwregi dı kênayî ra yewî tîz nêkeno. Keyneki kuçe dı kay keni,...wija d' çiyên beno vinî. Keyney heme sond wananê.....Sira yeno nay se na vana: Bi serede herda ma yak or bo kî mi nêgiroto” (Adabeyî, 2005: 81).

Varyantê Çoligi dı keynek, seba ki raştê yew rue u yew mura (boncuk) yena u herê xu ra vona “hoşş” hera herrın dı rey pıxmıyel bena. Varyantê Licê dı hebêk mura u hebêk toq ‘erd dı vinena. Varyantê Sêwregi dı raştê komdê altunan u komê mucewheran yena. Varyantê Dêrsim dı raştê moreka bena. Têna varyantê Dêrsim dı, seba ki keynek yew rey herr ra vat “hoşş” hera welın yew rey rıjyena. Sewbina ciyati, varyantê Sêwregi dı keynek bena dêrsim, şına bena perde ra. Varyantê Dêrsim dı yew bırayê keynek çarçım o.

3.5.2. Ciyayiya Qısımê Dıyın

Wexto ki keynek şına adır kêynayê Piredêw ra gena u agêyrena; ma itya dı yew ciyati veyneni. Varyantê Çolig dı gındê lay yê gınena ard ro, lêfiyena yew teliya. Piredew; la kena we, piyêşena xu dest u keynek teqib kena. Na hedise, varyantê Licê dı hina ciyayo. Keynekanê Piredêw, “Ê anê sersoteyke agir, jo şerbikêke aw, jo şane, jo zî hîlo (ku zê sabûnî yo) dane keyneke, vanê:Gava nızdîkî ro to kerd, şerbikê aw berze. Go aw bibo çem û golî, go bibo derya. Heta înan ra bixelesîyo ti go henî şorê. Reyna nızdîkî ro to bikero, hîlo (hîro, îro) berze. Hîlo go bibo şeqetok, go bibo çamûr, go dadê ma bişeqetîyo, ‘erd o gino. Çıqa hêz bido xo, go reyna ‘erd o gino. Heta ê çamûr û çelxemî ro bixelesîyo, ti go henî zî şorê. Reya peyîne şane berze, şane go bibo dirrik û dirristan, go bibo dar û daristan, go bibo şax û şafil. Heta ê ra zî bixelesîyo, ti go şorê, bixelesnê” (Licokic, 2007: 79)

Varyantê Dêrsim dı kênaya dêva qıc, werê dani dana cı u vana ki; wexto ki ti kewt rayir daniyan berz erd. “... maa ma daniyê ke, to êştê hard, to dıma ina dana arê, axiri tenê xecelina, ebe na qêyde ti ki resena çê xo....” (Çelker, 2005:90).

3.5.3. Ciyayiya Qısımê Hirın

Yew ferqo qıçek varyantê Dêrsim dı esto. Varyantê Dêrsim dı, veywa pil têlê porê maya xu erzena miyanê aw, dana keynek. Na têla por, zerê keynek dı beno mar.

Yew ciyatiya pil varyantê Licê dı esto; hîrê bırayi waya xu cernbeni, waya xu beni verê yew la. Waya yin verê la dı rakuwena. Hirê bırayi xu keni dılqê yewnayi ki way, yin nêşmasna. Hirê qayıqan geni u verê la dı vındeni. Way bı xu hesiyena

u qey birayanê xu bermena. Hin itya ra dîma sêy yew lezvate yewbinan dî qali kenî. Ma nê qal kerdişi ra qîsmê lezvate dî behs kenî.

Varyantê Çolig u Dêrsim dî; birayo qij wexto ki waya xu kue dî ca verdeno, keynek zewt dana birayê xu, zewta keynek qebul beno. Varyantê Çoligi dî “Birawo, birawo, senî g’ ti ez hend tengzar kerda, sêr î n kûe ya têna ca verdawa, ti xwu ra xeyr nivîn. Ti şîyer fêk bêr kueşkê xwu kûîr, wû yo telê sûnzîyer şîyor ti ling a, wû o telî ristim bigîr, yo sunzîyer ti ling a bîyor, sûnzûn bigîr, ti kumca g’ şîyer qîj kerrûn sûnzîyer a kûer, sûnzûn ti ra bikîr, wû darî dermûn ti derzine mi b’!” (Bor, 2013:209). Raşt a zi birawo qij raseno fêk berê xu yew teliyê sunziyer şîno yi ling a.

Labelê zewta varyantê Dêrsim ciyaya. Keynek sey yew lezvate vana. Ma qîsmê lezvate dî ca dani, na zewt. Seni ki zewt dana birayê xu, zewta yê terefê Heqî ra qebul bena, astê marê kori şîno lingê birayo pil. Varyantê Dêrsim dî yew karaktero ciya esto (Khalê Herdişsipey) u vistonkanê na mîntîqa dî zaf viyerenî. Hz. Xızır, kalo erdişsipeye edebiyatê Zazayanê zime dî motifêko muhim o. Keynek raştê Khalê Herdişsipey yena, kal cî ra vano; serê no koyi dî êniyê mîrada esta, derdê tu rê bena derman. Keynek êni ra, awk şîmena. Zerê awkê ra yew maro şîya, marê zerê keyneki rê kuweno qîsey u marê zerê keyneki vejeno teber.

Varyantê Çolig dî; keynek şîna, nîzdiyê yew dew, kîştê yew hêgayi dî arisyena u yew cîtyer ra awk wazena, a hel yew marê miyunê telî, qalê xu erzeno serê marê zerreyê keynek. ”_Qaqibo, qaqibo, qaqibo,...Yo mar pîyezê kênek id, aw mar îz ben têsûn pîyezê kênek ra yen tever, ina kênek ben weş xwu ir xelisîyena” (Bor, 2013: 210). Marê zerê keynek zi qalê xu erzeno sêr marê miyun telî. “-Qaqibo, qaqibo, qaqibo, kûm adir berz in telî, in telî bivêşn, in mar tedi bimir, o cawo g’ mar, mar ho tedi ûja biken, yo lîyo howtqulp ho keqatî ra zerd” (Bor, 2013:210). Cîtyer vercê sêy marê zerê keyneki keno. Dîma zi sêy marê miyun telî keno. Mar sarê xu keno tever, cîtyer duno sarê mar kîşeno u keyna bena keyeyê xu. Dîma zi keynek u lajê xu zeweceno.

Varyantê Dêrsim dî keynek raştê yew şuanî yena, şuanî reydi zewicyena. La keynek, seba ki şuanî esl u cîsnê yê, cî ra pers nêkerdo, xu nana laliyê. Yew roj qîji danê yewbinan, keynek yers bena qîjanê xu ser u miyerdê yê zi pê hesiyeno ki keynek lal niya. Keynek meselaya xu, cî ra vona.

Yew ferq zi ameyişê birayo qij dî esto. Varyantê Çolig dî; birayê keynek yeno dew, qîjanê keyneki hê kay kenî, vinên yew miyerik (birayo qij) umo, şîni dadiya xu ra vanî. Varyantê Dêrsim dî, şuanî mali beno çirayneno, yew aspar yeno cê yi, şuanî miyerik (birayo pil) beno keyeyê xu.

3.6. Şirikiya Varyantan

Hediseya dest pêkerdişê çahar varyantan seycê yê. Varyantanê Çolig, Dêrsim u Licê dî; keynek şîna teber hevalanê xu dî kay kena. İnan ra yewi tiz kena u heme keyneki sereyê birayê xu sund wanenî. La seba ke waya hewt birayan

nêzana birayi yê esti, bî sereyê guelîka xu wa sund wanena. Varyantê Çolig u Licê dî dadi, herr ra her vîrazena. Varyantê Dêrsim u Sêwregî dî wel ra her/estor vîrazena. Varyantê Çolig, Dêrsim u Licê dî keynek wexto ki şîna keyeyê birayanê xu dî gureyê xu qedînena, xu yew ca dî limnena. Çahar varyantan dî zi birayo qij, waya xu eşkera kenô.

Varyantê Sêwregî dî lînga keynek gînena sıyın ro u bena guni. Heton kiye çilki guni lînge yê ra şîni u cadu guni teqîp kena. Varyantê Dêrsim dî zi gînena kemeri ra. Çahar varyantan dî piradêw qulê ber ra gîştê keynek sıpena u huni birayo qij dêw kîşeno. Piyeri varyantan dî birayi, kêneyanê piradêwi dî zewicyeni.

Varyantanê Çolig, Dêrsim u Licê dî veywi keynek, yew liyrê mar tepîşeni, erzeni zerrê destê aw/şerbîkê aw u wexto ki keynek aw şîmena, liyrê mar qırîkê yê ra şîno war. Varyantanê Çolig, Dêrsim u Licê dî veywanê keynek yew bêtum erzeni ayê ser. Huni varyantanê Çolig, Dêrsim u Licê dî birayo qij, waya xu bena ko/gem/vere çemi. Varyantanê Çolig u Dêrsim dî way pê yew derzin, a lînge birayê xu kena weş u bîra; way u zoma u qîjanê yin geno, beno keyeyê xu. Varyantê Çolig dî; hewt birayi, cîniyanê xu, qatîranê/astoranê vêşan u têşan ra girê dani u yin ra dur aw u vaş nuni ru. Vêşaniyê u têşaniyê ver, her yew qatır yew het ser a remeno. Ê weyvi piyor miyun dî, cîyera şîni u mîreni. Varyantê Dêrsim dî têna birayo pîl ceniya xu bî ino qeyde kîşeno.

Ma veyneni ki, varyantê Çolig u varyantê Dêrsim him hetê karakteran ra him hetê tedeyi ra zaf manenê yewbinan. Varyantê Sêwregî goreyê ê binan kîlm o. Varyantê Licê, mar kewtîşê pîzê kêneyi ra dîma zaf cîya ya.

3.7. Lezvateyi Varyantan

Vistonikan dî bî zafî diyalogî estî, qise kerdîşê qehremanan germ u zerra safira yi. Tayê cayanê vistonikan dî zewt, qalikerdîş u vengdayîşê karekteran bî zîwaneko şîrin u şîiri vajiyeno. Seba ki keyf bîdo goşdaran, vatox bî yew vatîşo neqîşnaye vano. Miyanê zafiyerê vistonikan dî lezvate esto. Lezvateyi sey şîir kafiyeyin i u rawrê zi tayê çekuyê ki tede vîyereni bême'na yi. Lezvateyê vistonikanê Zazakî dî, ge-ge zi Kurmancî esta. "Çuçîka min a çîçkanî / Tu hal û hewalê zivistanê nizanî / Te mala xwe xirab kîr / Mala mi zî ser de danî" (Aldatmaz, 2014:72). Yewna varyantê vistonika ma, Dêrsimî dî esta u uca dî zi lezvate Kurmancî yo. "Him dikim, gim dikim Derî şîkandim Werim te buxim." "Xanga heft biran Xanga heft biran Ser medevo giran, Golik ketine zevîya biran" (Aldatmaz, 2014:185). Ino zi mocneno ki vistonikanê Zazakî ser o tesirê Kurmancî esto. Çimki coğrafyaya Zazayan u Kurmancan yewbinan ra nîzdi ya u diyalektan dî zi seypêti estî.

3.7.1. Lezvateyê Varyantê Çoligî

"-Ez hem ken, gim ken, howt tîzûn ken, howt berûn asinînûn şîknen yen ti pey d' wen, nîyû z' ti mi îr gîştê xwu wa qûel zurbê berî ra kena tever, ez sipen"(Bor, 2013:206).

3.7.2. Lezvateyê Varyantê Dêrsimi

“Yane teqnena,
çêver şiknena,
êna pê çêveri de to maf kena” (Çelker, 2005:90).

Ma cor dî vatbî keynek zewtê xu sey lezvate vona:
“Bırao, bırao tî weş u war bê,
şorê astê marê kori bê.
Astê marê kori şoro linga tora,
linga to ne zer bo, neki der bo.
Derd u khulê tora fam mebo,
dari dermanê to ’be destê mibo.” (Çelker, 2005 :95)

Maro sia marê zere çêneke de kuno qesa:
Marê zeri, marê zeri bê teveri!
Ez nawa wertê gul u sosina dera” (Çelker, 2005: 95).

“Marê zerê çêneke vano:
Marê teveri, marê teveri!
Tî bê ita, ita germo,
ez nawa wertê zerr u pişka dera,
wertê vazdê velıka dera” (Çelker, 2005: 95-96).

“Marê teveri vano:
Têêêwww oca dina tariya,
tî oca caê xode lif dana manena.
ita ez her heti ser şona,
mergizera ra çerena,
dina roştî de kêf kêfê mîno” (Çelker, 2005: 96).

3.7.3. Lezvateyê Varyantê Licê

Ma vat bî ki, ino varyantê ma zaf ciya yo. Pêyniyê vistonik dî qal kerdîşê way u birayan sey yew deyir, yew şîir bî yew zıwano neqışnaye vajiyayo. Lezvateyê varyantê Licê sare ra heta peyni Kurmanci ya. Xura miyanê varyantê Licê dî zi çekuyê Kurmanci zaf esti.

<p>Û vana: ‘Emero ha ‘Emero! Qeyîkê bîne bero, Qeyîkê bîne bero, Bidim te zêrê zero. Ew vano: Zîzanê ha Zîzanê! Bide min ramîsanê, Bide min ramîsanê, Te (bi) bim mala bavanê.</p> <p>A vana: Bi serê bavan û kekan, (Bi)kevim golê girênekan, (Bi)kevim golê girênekan. Tu car nakim van yekan.</p>	<p>Û vana: Derwêşo ha Derwêşo! Qeyîkê bînê pêşo, Qeyîkê bînê pêşo. Bidim te topê qumêşo. Ew vano: Zîzanê ha Zîzanê! Bide min ramîsanê, Bide min ramîsanê. Te bim mala bavanê.</p> <p>A vana: Bi serê bavan û kekan, Kevim golê girênekan, Kevim golê girênekan. Tu car nakim van yekan.</p>	<p>Û vana: ‘Elîyo ha ‘Elîyo! Qeyîkê bînê pîyo, Qeyîkê bînê pîyo. Bidim te zêrê osmalî yo. Ew vano: Zîzanê ha Zîzanê! Bide min ramîsanê, Bide min ramîsanê. Te bim mala bavanê.</p> <p>A vana: Bi serê bavan û kekan, Kevim golê girênekan, Kevim golê girênekan. Tu car nakim van yekan</p>
--	---	---

Tablo-3: Lezvateyê Varyantê Licê

“Û vana gurr û xo erzena mîyanê aw.....Heta ê resenê ci, a xeneqêna. Way xo anê teber, vanê “hela ma biqeleşnin”. Gava qeleşnenê, hanene mar tede wo. Marî kişenê” (Licokic, 2007: 84-86). La çî feyde, hin waya yin merda. Eglebi peyniyê vîstonikan; bî kıştîşê karaktero xırab u bî keyfweşiyê karakteranê holan qediyeno. La no varyantê Licê xırab qediyeno u goşdaran qehirneno.

3.8. Cumleya Peyniya Varyantan (Formelê Peyni)

Vîstonikan dî hisiyati muşterek esti, yani sey holi u xırabî, rındî u pîsî, heq u neheqî, bext u bêbextî esti. La peynî dî zafî rey holi u edalet muwafeq benî. Karakterî hol u raşt, bî mîradê xu şa benî, kesî xırab u neheq zî cezayê xu vînenî. Peyniya her vîstonik dî dersgîrotîş u îbretgîrotîş esto. Sayeyê vîstonikan dî mezgê insanan dî holi u exlaq ca geno.

Peyniya vîstonikan dî formelî qedinayîş esti u vîstonik pê mîni vateyan qediyenî. Rawrê peyniya vîstonikan bî neqarat qediyena. “Mî ra zur, humay ra raşt / Mî yo taway helaw viraşt / Mî cemaat ra kerdi raşt” (Kurîj, 2014:60) “Îne enrê xo werdo, Xızîro Khal mîrad çîmanê kesî de meverdo” (Çelker, 2005:315)

Varyantê Çolig bî na cumle qediyena. “Mî ra zur, Hûmay ra raşt. Mî ûja d’ ca verda ez ûmeya” (Bor, 2013:211). Varyantê Dêrsım bî na cumle qediyena. “Şa-nike qediye, şiyê xorê, rame be ma u piê torê” (Çelker, 2005:98). Varyantê Licê u Sêwregî dî cumleya peynî çin a.

NETİCE

Miyanê tewiranê edebiyato feki dı, tewiro ki tor zaf yeno zanayış vistonik i. Miyanê şari dı eyne vistonik, bı eyne tema la bı ferqanê çıckekan vajiyena. Xura imkan çin o ki, eyne merdım eyne vistonik dı rey seypê vajo. Her kiye dı, her dew dı, her mıntıqa dı yew varyantê eyne vistonik vejyeno verê ma. Ino çı yew xususiyetê edebiyatê fekki yo u ziyedbiyayışê varyantan zi ino semed ra yo.

Zazayan tarixê xu dı; çiyê ki diyo, çiyê ki kerdo, fek ra fek kırışnayo u hetanê nê serranê ma ardo. Ma veyneni ki; folklorê Zazayan benuştış zi hetanê ewro pê vatiş neql biyo u ameyo. Zıwan sey yew pird o u mabenê vizêr u ewroyê şari xu dı vındeno. La çı heyfo ki no edebiyato fekki weş u delal zaf nêameyo nuştış. Seke yeno zonayış, çiyê ki nusiya meştê rê maneno la derheqê folklorê Zazayan dı çımeyê nuşteki tay i.

Ma peyni dı eşkeni ina vaji; vistonik virê cemaati ya u rengê ê cemaati nawnena merdımı. Vistoniki her mıntıqayı xususiyetê ê cayan muhefeze kenı. Her mıntıqa, vistonikanê xu bı rengê zıwanê mıntıqayê xu neqışneno. Miyanê nê vistonikan ra ma xu rê Waya Hewt Birayan vıjna, derheqê na vistonik dı yew melumato kılma da u çahar varyanti na vistoniki muqayese kerdi. Ma destpêkê çahar varyanti na vistoniki, karakteri yin, lezvatayi yin, ciyayi u muşterekîyê yin nayi têver a.

Kıtabi Ki Vistonika “Waya Hewt Birayan” Tede Neşır Biya

1. ADABEYİ, Feyza, “Waya Hewt Birayan”, Mıntıqa: Sêwregi, *Estanikanê Sêwregi Ra*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2005, r. 81-84.

2. ALDATMAZ, Nadire Güntaş, “Wayê Ve Hot Birawû ra”, Mıntıqa: Dêrsım, *Sanıkanê Mamekiye Ra*, Weşanê Enstituya Zıwananê ke Tırkiya de Cıwıyenê ya Ünıversîteya Artuklu, Mardin, 2013, r. 15-18.

3. AYDIN, Suphi, “Keyneka Wayêr Hot Birayon”, Mıntıqa: Dep, *Henarek: Kitab Sonikon*, Weşanên Apecê, Swêd, 2013, r. 21-29.

4. BOR, İsmet, “Yo Way û Howt Birayî”, Mıntıqa: Çolig, *Vistonikê Dadîyê Mi*, Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir, 2013, r. 201-211.

5. ÇELKER, Xal, “Hera Weline”, Mıntıqa: Dêrsım, Gımgım, *Welat Ra Şanikê Şanî*, Vejıyayışê Tiji, Estemol, 2005, r. 83-98.

6. ÇİÇEK, Ali Aydın, “Dêva Howt Sareye”, Mıntıqa: Tekman, *Sayê Marû: Estanikanê Xinis û Tekmanî Ra*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2012, r. 33-47.

7. HAYIG, Rosan, “Heso Çi’harçım (Musiko ‘Etar)”, Mıntıqa: Dêrsım, *Mahmeşa-Vizêr ra Ewro İstanikê Zazayan*, Vêjıyayışê Tiji, İstanbul, 2007, r. 15-20.

8. KURİJ, Seyîtxan, “Wayê Hot Birayûn“, Mıntıqa: Çolig, *Wayê Hot Birayûn: Sanikan û Deyîranê Çewlîgî*, Arya, İstanbul, 2002, 39-47.

9. LICOKIC, Mihanî, “Herra Herrîne”, Mıntıqa: Licê, *Sanikan û Deyîranê Licê Ra*, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2007, r. 73-86.

10. MALMÎSANIJ, Mehmet, ”Pîra Hewtsera”, Mıntıqa: Piran, *Folklorê Ma ra Çend Numûney*, Weşanên Jîna Nû, 2000, r. 201-206.

11. SATICI, Çetin, “Howt Biray û Ju Waye”, Mıntıqa: Gimgim, *Şalîl û Bilbil*, Mezopotamîen-Verlag, Köln, 2007, r. 116-118.

12. ERDEM, Turan-ERDEM, Orhan, “Way û Hewt Bray”, Mıntıqa: Sankuş, *Kürtçe Dil Dersleri-Zazaca Hikayeler (Dersên Zuwenê Kurdî-Zazakî û Sonikî)*, Weşanxaneyê Arya, İstanbul, 2012, r. 222-229.

Kovari Ki Vistonika “Waye Hewt Birayan” Tede Neşir Biya

13. APUHAN, Dalyan, “Wayê Hot Biron”, Mıntıqa: Çolig, Vir, Humar:1, Payiz 2016, İstanbul, r. 7-13.

14. HILHECIKÎ, Memê, “Weyki W Huwt Birî”, Mıntıqa: Aksaray, Bîrnebûn: Kovara Hunerî, Çandî û Lêkolînî ya Kurdên Anatoliya Navîn, Hejmar:7, Spanga, Bihar 1999, r. 87-90.

15. KAYMAK, O. Wedat, “Waye Howt Birayan”, Mıntıqa: Piran, Armanç, Hejmar:130, Tebax 1992, Bromma, r. 10.

16. KIRKAN, Ehmed, “Waye Hewt Birayan”, Mıntıqa: Sêwregi, *Veyvêka Darêne: Kovara Domanan a Hîrêaşmîye*, Hûmare:1, İstanbul, Wisar 2013, r. 10-13.

ÇIMEYÎ

ADABEYÎ, Feyza, *Estanekanê Sêwregi Ra*, Vate, İstanbul, 2005.

ALDATMAZ, Nadire Güntaş, *Folklorê Kîrmancan Ser O*, Roşna, Diyarbakır, 2014.

AYDIN, Mustafa, Roja Welat, “Koremore”, Hejmar: 4, Ankara, 1978, r.12.

BOR, İsmet, *Vistonikê Dadîye Mi*, Roşna, Diyarbakır, 2013

CAN, Mutlu, *Bîbliyografyaya Sanikanê Kurdkiya Kirmanckî (Zazakî) I-II*, Kovara Vate, Humar: 46-47, İstanbul, 2015-2016.

ÇAĞLAYAN, Ercan, *Zazalar Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.

- ÇIÇEK, Murat, *Estanikanê Gimgimî Ra: Mêşa Dengize*, Vate, İstanbul, 2014.
- ÇELKER, Xal, *Welat Ra Şanikê Şani*, Vejiyaişê Tiji, Estemol, 2005.
- ÇEM, Munzur, *Luye Be Biza Kole Ra*, Weşanên Komkar, Köln, 1998.
- ESPAR, J, Îhsan, *Tanî Estanikî û Deyîrê Ma*, Weşanên Rewşen, Almanya, 1995.
- GEDİK, Akman, *Gim gim Zereyê Ma De*, Vate, İstanbul, 2004.
- KURİJ, Seyîtxan, *Wayê Hot Birayûn: Sanikan û Deyîranê Çewlîgî*, Arya, İstanbul, 2002.
- _____, *Arwûn û Lûy: Sonikî Çoligî*, Çapa Dîyin, Nûbihar, İstanbul, 2014.
- _____, “Xebatê Peter J.A. Lerch Derheqî Kurdoloji De”, *Nûbihar Akademî Dergîsî*, Cild: 1, Humer:1, İstanbul, 2014, r.93-108.
- YILDIRIM, Kadri, BİNGÖL, İbrahim, LEZGİN, Roşan, *Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî*, Weşanê Enstîtuya Ziwananê ke Tirkîya Ciwîyenê ya Unîversîteya Artuklu ya Mêrdînî, Mardin, 2014.
- LICOKIC, Mîhanî, *Sanikan û Deyîranê Licê Ra*, Vate, İstanbul, 2007.
- MALMÎSANÎJ, Mehmet, *Folklorê Ma ra Çend Numûney*, Weşanên Jîna Nû, Balinge/Sweden, 1991.
- MÎRVANÎ, Sîyamend, *Kal Mûsenî Zeydûnû: Folklorê Mîyaran Ra*, Vate, İstanbul, 2012.
- VERROJ, Seîd, *Folklorê Kurdî; Kurmancî û Dîmîli*, İstanbul, 1995.
- YILMAZ, Maruf, TEMÎ, Ahmey, *Fistonik*, Jîndanî, Stockholm/Sweden, 1988.
- MALMÎSANÎJ, “Xal û Wariza”, *Tirej*, Humer:2, r.60-62, İzmir, 1980.
- _____, “Pîra Hewt Sera”, *Tirej*, Hejmar:3, r.72-79, İzmir, 1980.
- _____, “Tayê Nuşteyî Peter Lerch”, *Hêvî-Kovara Çandîya Giştî*, Humer: 5-6, Serr: 1986-1987, Paris.

ZAZA¹

Ludwig PAUL²

Çeviren: Murat ALANOĞLU³

Zaza, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürtçe konuşulan bölgenin kuzeyinde, İranî dillerden Zazaca konuşanları tanımlamak için kullanılan tabirdir. Zazaların yayılma alanı Siverek, Erzincan ve Varto arasındaki üçgendir. Nüfusları hakkında elimizde güvenilir bir istatistik olmamakla birlikte, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 1.5 ila 2 milyon⁴ arasında Zaza'nın yaşadığı tahmin edilebilir. Son kırk yılda yaklaşık aynı miktarda Zaza da Türkiye'nin batısındaki büyük şehirlere ve Batı Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Bu sayı tüm etnik Zazaları kapsar, ancak bunların çoğu aynı zamanda Türkçe ve Kürtçe tarafından asimile edilmiştir. Nitekim Zazaların önemli bir kısmı artık anadilini aktif şekilde kullanamamaktadır.

Halk: Dini inanışta bütün Zazalar Müslümandır. Fakat yaşadıkları bölgeler kuzey ve güney grubu olmak üzere ikiye bölünmüştür (İki kısım da yaklaşık olarak aynı büyüklüktedir). Kuzeydeki birinci kısım Alevi (Şii) mezhebinden iken, güneyde yer alan ikinci kısım ise Sünni mezhebindedir (Çoğunlukla Şafii). Sünni Zazalar dini bakımdan daha ziyade güney kısımda komşu oldukları Sünni Kürtlerle yakın bağlara sahiptirler. Bu yüzden tüm Zazaların bir arada olup olmadığı veya Zazacanın ayrı bir dil olup olmadığı sorusu ortaya çıkar.

1 Bu çalışma "Zaza" başlığıyla The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Volume XI, Brill: Leiden 2002, ss. 491-492'de ansiklopedi maddesi olarak yayımlanmıştır. Yazarın onayı ile Türkçeye çevrilmiştir.

2 Prof. Dr., Hamburg Üniversitesi/Almanya.

3 Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
muratalanoglu@gmail.com

4 Bu yazının 2002 yılında yayınlandığı düşünülürse günümüzde bu rakamın daha yüksek olduğu söylenebilir. Zira günümüzde 3 ila 3.5 milyon arasında Zaza nüfusunun mevcut olduğu tahmin edilmektedir. (ç. n.)

Zazalar ve dilleri hakkında 1980'lere kadar çok az şey bilindiğinden, sürekli onların Kürt oldukları ve dillerinin de Kürtçenin bir diyalekti olduğu şeklinde bir genel kabul vardı. Ancak son zamanlarda Avrupa diasporasında başlayan Zazalar ve Zazaca üzerine çalışmaların artması neticesinde birçok Zaza; dilinin, kültürünün ve farklı kimliğinin bilincine vardı. Fakat bugün çoğu Zaza, hala Kürtler ile politik ve kültürel bağlarda ortak olduğunu düşünmekte ve Zazaların bağımsız bir etnik kimliğe sahip olduğunda ısrar etmemektedir.

Zaza adının, esasen dışardan verilen tahkir edici bir isimlendirme olduğu görülmektedir. Muhtemelen anlaşılamayan bir konuşmadan ortaya çıkmıştır (İngilizcedeki "bla bla" gibi)⁵. Zazaların çoğu kendini bu şekilde tanımlamamasına rağmen (Çoğu Sünni Zaza, kendi dillerine Dimili, bazı Alevi Zazalar dillerine Kırmancki ya da basitçe "zônê mâ: bizim dilimiz" derler), Zaza adı günümüzde artık en yaygın kabulü görmüştür. Dımlı/Dımlı adı, Zazaların coğrafi kökenlerini anlama noktasında, eğer bu isim Hazar Denizi'nin güneyindeki Deylem'in tarihi bölgesi ile bağlantılı ise, yardımcı olabilir. (Zazaların erken tarihine dair başka kaynak yoktur.)

Dil: Kuzey-batı İran dili olan Zazaca, 19. yüzyıl ortasına kadar yazılıp çalışılmamıştır. Diğer Kuzeybatı İran dili olan Gûranî (Güney Kürdistan'da konuşulur) ve İran'ın Azeri (Harzendi gibi) dilleri ile çok yakın bağlara sahiptir. Zazaca, uzun zamandır yakın komşusu olan Kurmanci Kürtçesinden önemli ölçüde etkilenmesine rağmen (özellikle kelime dağarcığı, anlatım ve sözdiziminde), genetik olarak Kürtçe ile o kadar da yakın bir akrabalık bağı da yoktur (Gûranî ve Azerî ile karşılaştırıldığında). Zazaca ses değişimlerinin çoğunu Kuzeybatı İranî dillerden almıştır. Örneğin Hint-Avrupa (Indo-European) *K/*g' > Zaz. s/z, *g(u)(h)pal > -J-, *tr > (hi)r, *d(h)w > b, *rd/*rz > f/rz, *sw > w (Örnek: Zazaca: *zan-cini, hire, ber, seri, wen-* "bilmek, kadın, uç, kapı, yıl, yemek"; Kürtçe sadece bu seslerin ilk ikisini almıştır. *Karşılaştırınız: Zan-, zin*, fakat Kürtçenin yer aldığı Güneybatı dilleri şöyle gelişim gösterir: *sê, der, sal, xo*).

Zazacada, isim morfolojisi (biçimbilimi) iki hal ekli (doğrudan ve belirsiz), iki sayılı (tekil ve çoğul) ve iki gramatik cinsiyetli (eril ve dişil) bir sisteme dayanır. Bunun yanı sıra, belirlilik ve canlılık durumunu arasındaki dilbilgisel ayırım yapar. Bazı lehçelerde, Hint-Avrupa -ter- eki kökenli -(e)r sonек dişil belirsiz soneki olarak yaygınlaşmıştır. Niteleme sıfatları ve tamlayan durumunda bir (baş) ismi niteleyen isimler, bu dişil ekinden hemen sonra gelir ve bu eke

5 Buradaki ifade daha önce başka yazarlar tarafından da ileri sürülmüş olmakla birlikte ilmi bir delile dayanmamaktadır. Zaza adının anlamına dair geniş bir açıklama için bkz. Murat Alanoğlu, "Zazalar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (DİA), c. EK 2, İstanbul 2016, s. 696-698.

taamlama denilen artbiçimce ögesi (enclitic particle) ile bağlıdır. Kendisinden önce gelebilen çekim ekleriyle birlikte, -d- ögesinin (açık bir şekilde Kuzeybatı Sami dillerinden ödünç alınan) önemli bir belirsiz eki olduğu (örneğin; lazê mı “benim oğlum”, fakat lazde mı [-e/a, -nın/nin, vs. “benim oğlum”]) taamlama dört hal durumlu bir sistem oluşturur. Zazaca fiiller üç şahıs ve iki sayıyı ayırt edecek bir sisteme dayanır ve bildirme kipinin 2. ve 3. tekil şahıslarında dilbilgisel cinsiyet (eril ve dişil) ayrımı yapar. Fiil sistemi şu zamanları içerir; şimdiki (present) zaman (Farsça ve Kürtçede kullanılan önekinin aksine -(e)n soneki ile yapılır), çözümlenmeli gelecek zaman (analytic future), geçmiş zaman (preterite), bitmemişlik/şimdiki zamanın hikâyesi (imperfect), bitmişlik (perfect) I/II ve miş-li geçmiş zaman (pluperfect). Şimdiki zaman, şimdiki zaman fiil gövdesiyle ve diğer bütün geçmiş zamanlar da geçmiş zaman fiil gövdesiyle yapılır. Şimdiki zaman istek kipi (present subjunctive) ise istek gövdesi olan 3. biçim fiil gövdesiyle yapılır (ki bu ekten -(i)y- edilgen soneki de türetilebilir). Sözdizimsel olarak Zazaca, Özne-Nesne-Yüklem sözdizimine sahip bir dildir ve bunu sadece eylem öbeği sisteminde gösterir. Ad öbeklerinde ise, niteleyen her zaman baş ögeyi takip eder; ard ilgeçlerin (postposition) çoğunlukta olduğu fakat aynı zamanda ön ilgeçlerin (preposition) ve ikili ilgeçlerin (circumposition) olduğu karmaşık bir edat sistemi vardır.

BİBLİYOGRAFYA

- O. Mann, *Mundarten der Zaza, hauptsächlich aus Siwerek und Kor. (Kurdisch-Persische Forschungen, Abt. III, Ed. IV)*, ed. K. Hadank, Berlin 1932.
- T.L. Todd, *A Grammar of Dimili (also known as Zaza)*, Ann Arbor (UMI) 1985.
- Malmisanij, *Zazaca-Türkçe Sözlük/Ferhenge Dımalki-Tırki*, Uppsala 1987.
- P.A. Andrews, *Ethnic groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden 1989, index.
- L. Paul, *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Wiesbaden 1998;
- _____, *Zazaki-Dialekt, Sprache, Nation?* in B. Kohler (ed.), *Religion und Wahrheit. Religionsgeschichtliche Studien. Festschrift für Gernot Wiefner zum 65. Geburtstag*, Wiesbaden 1998, ss. 385-399.
- _____, *The position of Zazaki among West Iranian Languages*, in N. Sims-Williams (ed.), *Procs. of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995). Part I, Old and Middle Iranian Studies*, Wiesbaden 1998, ss. 163-176.
- Zülfi Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt*, Berlin 1998.

ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ:
FARSİ-KURMANCİ-ZAZAKİ -4-
Hasan ÇİFTÇİ

‘EQİDEYÊN MENZÛM DI EDEBİYATA KURDÎ DE
Nusrettin BOLELLÎ-Nurettin ERTEKİN

ŞİİRİ MULEMMA Ê ŞAİRANÊ EDEBİYATÊ ZAZAKİ
Murat VAROL

ZAZACA VE KURMANCCA İSİMLERDE ÇOĞULLUK
Mehmet ASLANOĞULLARI

MOLLA MUHAMMED KAVARÎ DÎVÂNÎ’NDA AHİRET TASAVVURU
Ahmet GİDER

VARYANTANÊ VİSTONİKA WAYA HEWT BIRAYAN SER O YEW
MUQAYESE
Pervin SEPTİOĞLU

ZAZA
Ludwig PAUL (Çev. Murat ALANOĞLU)